

Schoenbrenner, Janina

Początki Polskiego Związku Nauczycielskiego i Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego w materiałach Zespołu Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych Archiwum Akt Nowych w Warszawie

---

Rozprawy z Dziejów Oświaty 21, 85-119

1978

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JANINA SCHOENBRENNER

POCZĄTKI POLSKIEGO ZWIĄZKU NAUCZYCIELSKIEGO
I STOWARZYSZENIA NAUCZYCIELSTWA POLSKIEGO
W MATERIAŁACH ZESPOŁU TOWARZYSTWA NAUCZYCIELI
SZKÓŁ WYŻSZYCH ARCHIWUM AKT NOWYCH W WARSZAWIE

WSTĘP

Jedynym zbiorem źródeł archiwalnych bezpośrednio odnoszącym się do dziejów Polskiego Związku Nauczycielskiego (PZN) i Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego (SNP) jest zespół Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych (TNSW) w Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN). Liczy on 22 metry bieżące i chronologicznie dzieli się na dwie części. Pierwsza — od 1885 r. do 1920 r. — zawiera materiały tzw. poprzedników Towarzystwa (2 mb): redakcji „Przeglądu Pedagogicznego”, PZN (1905—1916) i SNP (1905—1920). Brak tu archiwaliów jeszcze jednego poprzednika — mianowicie galicyjskiego Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych¹, z którym SNP połączyło się po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, zmieniając nazwę na Towarzystwo Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych, z zachowaniem skrótu TNSW².

Materiały drugiej części — od 1920 r. do 1939 r. — zachowane niemal w całości, uporządkowane chronologicznie i problemowo (20 mb), stanowią podstawę do poznania dziejów TNSW w Drugiej Rzeczypospolitej.

Archiwalia poprzedników TNSW nie dają takich możliwości: są to ułamkowe pozostałości, wykazujące duże luki chronologiczne. Trafiają się również rękopisy nieczytelne, nieraz brak dokładnych dat, a w listach — adresatów lub nadawców. Protokoły zebrań zarządów i zgromadzeń ogólnych obu organizacji do r. 1915 były prowadzone w językach

¹ Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych, założone w 1884 r., z siedzibą we Lwowie, skupiło wyłącznie nauczycieli szkół średnich. Zgodnie z terminologią niemiecką, szkoła średnia nazywana była w Galicji wyższą (*höhere Schule*), zaś uniwersytety i inne uczelnie akademickie określano jako *Hochschule*.

² Do Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego został włączony w styczniu 1917 r. Polski Związek Nauczycielski. Zjednoczenie to było jednak krótkotrwałe. Lewicowi nauczyciele — nie godząc się na połączenie z TNSW — w r. 1919 utworzyli Związek Zawodowy Nauczycielstwa Polskich Szkół Średnich.

polskim i rosyjskim, a sprawozdania sekcji — wyłącznie po polsku, zapewne nie podlegały one kontroli władz. Archiwalia poprzedników TNSW — mimo zdekompletowania — pozwalają głębiej i dokładniej wniknąć w liczne sprawy organizacji warszawskich nauczycieli szkół średnich, wymagają jednak dla zrozumienia ich treści zestawień ze źródłami drukowanymi i ze zmieniającą się ogólną sytuacją kraju. Przede wszystkim materiały te rzucają światło na polityczne podłoże SNP i PZN. Brak jedności w środowisku warszawskich nauczycieli dawał znać o sobie już w końcu XIX wieku, lecz wyraźnie wystąpił pod wpływem wydarzeń rewolucji 1905 r. Trudność badania owego zagadnienia — najistotniejszego w każdym ruchu społecznym nieautonomicznym — polega na tym, iż inspiratorzy polityczni nie występowali z hasłami stronnictw i partii w środowiskach nauczycielskich otwarcie, zaś ogromna większość nauczycieli nie orientowała się w kulisach wpływów politycznych.

Artykuł niniejszy stanowi próbę rozpatrzenia powyższego problemu poprzez konfrontację materiałów zespołu TNSW z lat 1890—1907/08 z wybranymi źródłami drukowanymi.

1. MATERIAŁY REDAKCJI „PRZEGLĄDU PEDAGOGICZNEGO”

Wśród zachowanych w zespole TNSW rękopisów redakcji „Przeglądu Pedagogicznego” przeważają dokumenty odnoszące się do strony organizacyjno-finansowej spółki istniejącej od 1885 r. „w celu poparcia pisma pod tytułem »Przegląd Pedagogiczny«”³.

Pozostałości te — chronologicznie niepełne — wskazują, iż w latach dziewięćdziesiątych w zespole redakcji skupili się przedstawiciele różnych kręgów warszawskiej inteligencji, ludzie o odmiennych społecznych i filozoficznych poglądach. Trzon główny stanowili nauczyciele prywatnych szkół średnich, a wśród nich właściciele znanych szkół warszawskich⁴. Obok nich członkami spółki byli również lekarze — dr Franciszek Śliwicki i dr Ignacy Baranowski, krytyk i wydawca „Ruchu Muzycznego” — Józef Sikorski, historycy — Tadeusz Korzon i Adolf Pawiński, mecenas — Adolf Pepłowski, oraz przemysłowiec — Karol

³ Sprawy organizacyjne „Przeglądu Pedagogicznego” zostały przedstawione przez członków spółki w pracy pt. „Przegląd Pedagogiczny” 1882—1905 (*monografia*), Warszawa 1907, oraz opracowane naukowo w pracy doktorskiej Tadeusza Kamińskiego pod tym samym tytułem, obronionej na Wydziale Pedagogicznym UW w 1977 r. (maszynopis).

⁴ Wśród nauczycieli szkół prywatnych i tajnych kompletów byli m. in.: M. Białowiejski, J. W. Dawid, A. Jaczynowski, F. Łagowski (redaktor pisma od 1886 do 1890), W. Połkocycki (wydawca — administrator pisma), P. Sosnowski, K. Tosio, S. Dickstein oraz właściciele szkół męskich: W. Górski, E. Konopczyński i dyrektor J. Pankiewicz, a także przełożone pensji żeńskich: H. Czarnocka, A. Jasińska, J. Smolikowska, J. Sikorska.

Szlenkier, z żoną Marią. Wszyscy nie oszczędzili funduszków na wydawnictwo nie przynoszące korzyści materialnych. Pragnęli bowiem — wobec rusyfikacyjnej polityki caratu — utrzymać jedyne w Królestwie Polskim pismo pedagogiczne. Ich współpraca znajduje odbicie w protokole ogólnego zgromadzenia współwłaścicieli „Przeglądu”, odbytego 23 listopada 1890 r.⁵ w szkole Wojciecha Górskiego i pod jego przewodnictwem. Dyskutowano projekty ustawy nowej spółki i instrukcji dla redakcji, których autorami byli: Jan Władysław Dawid, Wojciech Górski, Jerzy Kühn i Maksymilian Białowiejski. Projekty te zostały przyjęte po wprowadzeniu drobnych poprawek. Dawid na owym zebraniu występował jako redaktor „Przeglądu”, wybrany uprzednio „w ściślejszym gronie Komitetu Redakcyjnego”. Zgromadzenie zastrzegło, aby w powołanym przez Dawida Komitecie pozostał Florian Łagowski, dotychczasowy redaktor „Przeglądu”. W. Górski natomiast przewodniczył wybranej na tym zebraniu trzyosobowej delegacji, pełniącej rolę nadrzędną w stosunku do redakcji i administracji pisma.

Roczniki pisma z lat 1891—1896 mówią o wysokim poziomie pisma, o kierunku nadanym przez Dawida. W zespole TNSW brak dokumentów redakcji i spółki z tego okresu. Pozostały tylko nieliczne listy z końca 1896 r. i z 1897 r. Odnoszą się one do odejścia Dawida z wydawnictwa. Sprawę tę polemicznie oświetlił Wacław Nałkowski⁶, zaś historyczne opracowanie problemu znajdziemy w pracy W. Bułata i T. Sarnowskiego, wydanej w 1963 r.⁷

W materiałach archiwalnych zachowały się oryginały kilku listów z listopada 1896 r. od współwłaścicieli pisma, deklarujących dodatkowe subsydia. Prawdopodobnie listów takich musiało być więcej. 24 listopada 1896 r. dr F. Śliwicki obiecuje nie tylko subsydium, lecz także znalezienie nowych protektorów „Przeglądu”⁸. 25 listopada t.r. M. Szlenkier zawiadamia o wysłaniu 20 rb. i o zwiększeniu tej sumy po powrocie męża⁹. Podobnej treści list również 25 listopada t.r. wystosował dr I. Baranowski¹⁰. Alarmujący list przesłał 26 listopada mecenas A. Peplowski¹¹. Poczytuje on „upadek” grożący pismu „za klęskę”, deklaruje na razie 300 złotych polskich subsydium. W końcu XIX w. za 1 złoty liczone 15 kopiejek. 1 rubel liczył 100 kopiejek. Za wszelką cenę bowiem trzeba nie dopuścić do upadku jedyne go pisma pedagogicznego. Listy te zdają

⁵ AAN, TNSW, syg. 38, s. 2, 3.

⁶ W. Nałkowski, *Nowy kurs „Przeglądu Pedagogicznego”*, „Głos”, 1899, nr 41, 42, 43. Przedruk: *Epizod z rugów polskich*, [w:] *Jednostka i ogół*, Kraków 1904, s. 208—234.

⁷ W. Bułat, T. Sarnowski, *Jan Władysław Dawid*, Warszawa 1963.

⁸ AAN, TNSW, syg. 38, s. 24.

⁹ Tamże, s. 28.

¹⁰ Tamże, s. 25.

¹¹ Tamże, s. 27.

się być odpowiedzią na nie znaną bliżej akcją zorganizowaną w celu stworzenia wokół „Przeglądu” atmosfery zagrożenia. Staje przeto pytanie, co pismu groziło, przed czym należało je ratować? Nie chodziło wyłącznie o sprawy materialne; z zachowanych dokumentów wynika bowiem, że w razie finansowego kryzysu współwłaściciele ratowali nieraz wydawnictwo dodatkowymi subsydiami na warunkach pożyczek¹².

Według relacji W. Nałkowskiego po raz pierwszy w dziejach pisma rok 1895 został zamknięty bez deficytu, a nawet z nadwyżką. Brulion protokołu Komisji Rewizyjnej z 12 listopada 1899 r. stwierdzał równowagę dochodów i rozchodów w roku oddania pisma nowej administracji (czyli 1 stycznia 1898 r.)¹³. Nałkowski pisał o ataku prasy na „Przegląd” z powodu nadanego przez redakcję kierunku, budzącego niepokój ludzi „obawiających się naruszenia równowagi społecznej”.

Sprawę Dawida ocenił w r. 1932 artykuł redakcyjny ówczesnego organu TNSW, „Przeglądu Pedagogicznego”¹⁴. Autorzy podkreślili wychowawcze wartości pisma w latach 1890—1896, naukowe znaczenie wydawanych wówczas dodatków, lecz jednocześnie zamieścili wzmiankę: „nawet własni rodacy rzucali kłody pod nogi redakcji, bo konserwatywnym kołom społeczeństwa nie podobał się radykalizm „Przeglądu”¹⁵.

Kazimierz Król we *Wspomnieniach dawnego redaktora* wskazuje, iż przywódcą opozycji przeciw Dawidowi był Wojciech Górski¹⁶. Nie podaje jednak przyczyn ataku na redakcję pisma. Zachowana w zespole TNSW powielona odbitka rękopisu z 21 października 1896 r.¹⁷ pozwala choć w części wyjaśnić sytuację wytworzoną w tym czasie wśród członków spółki. Pod rękopisem widnieją trzy podpisy „opiekunów pisma” — W. Górskiego, E. Konopczyńskiego i M. Białowiejskiego. Strona mate-

¹² Tamże, s. 4, załącznik do protokołu zebrania członków spółki z 2 listopada 1890 r.; s. 10 (na odwrocie), lista członków spółki z r. 1891, deklarujących dodatkowe subsydia na pokrycie 600 rb. deficytu.

¹³ Tamże, s. 38, 39, rękopis pisany i podpisany przez W. Górskiego; w składzie Komisji wymienieni są również E. Konopczyński i W. Połkotycki.

¹⁴ Organem Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego w 1906 i 1907 r. było pismo „Szkoła Polska”, stanowiące kontynuację „Przeglądu Pedagogicznego”. Zawiązane przez władze carskie w końcu 1907 r., wychodziło nadal pod nazwą „Sprawy Szkolne” w ciągu 1908 r., a następnie od grudnia 1908 r. do 1916 r. włącznie pod tytułem „Wychowanie w Domu i w Szkole”. Po połączeniu PZN i SNP przywrócono nazwę „Przegląd Pedagogiczny”, który następnie stał się organem TNSW w latach 1920—1939.

¹⁵ Artykuł redakcyjny „Przegląd Pedagogiczny” 1882—1932, „Przegląd Pedagogiczny”, 1932, nr 1, s. 2—5, punkt 4.

¹⁶ K. Król, *Ze wspomnień dawnego redaktora*, [„Przegląd Pedagogiczny”, 1932, nr 1], s. 21—22. „Dodać tu należy, że zmiany nastąpiły głównie dlatego, że sprawą zajęli się bliżej kolega Wojciech Górski. Były jakieś nieznane mi bliżej różnice poglądów i starcia między Dawidem a Górskim; zdanie Górskiego podzielały zapewne inne osoby, stąd wynikł nowy układ sił kierowniczych w „Przeglądzie”.

¹⁷ AAN, TNSW, syg. 38, s. 43, 44, odbitka powielona rękopisu.

rialna wydawnictwa występuje tylko ubocznie, powraca natomiast sformułowanie, iż „Przegląd” w warunkach, w jakich jest, „nadal nie może pozostawać [...] nie wolno dopuścić do upadku jedyne u nas pisma pedagogicznego”. W tym celu trzej członkowie spółki — pomijając redaktora i komitet redakcyjny — występują jako „opiekunowie »Przeglądu« i zwołują na dzień 24 października 1897 r. do lokalu szkoły Górskiego zebranie członków solidaryzujących się z „osobami najbliżej »Przeglądu« stojącymi”, aby przedyskutować środki mające pismo ratować.

Ponieważ — według słów rękopisu — Dawid żądał, „aby go od obowiązku podpisywania pisma zwolnić”, przeto „opiekunowie” proponowali „wybór osoby, która by swą dotychczasową działalnością budziła szacunek i zaufanie zarówno wśród protektorów, jak i prenumeratorów pisma i mogła pełnić ten zaszczytny, lecz jednocześnie uciążliwy obowiązek — bezpłatnie”. Natomiast wydawcę Władysława Połkotyckiego — który domagał się zwolnienia od bezpłatnej pracy — autorzy rękopisu pragnęli „uprosić” o pozostanie na dotychczasowym stanowisku. Do Komitetu Redakcyjnego — stwierdzali „opiekunowie” — trzeba zaprosić „członków myślących i czujących z inteligentnymi warstwami społeczeństwa”, którzy ułatwią „Przeglądowi” pełnienie jego zadań, zwiększonych wobec postulatu zamiany dwutygodnika na tygodnik. Powinien on „odzwierciedlać nie tylko ruch naukowy, lecz i bieżącą chwilę życia pedagogicznego”. Siedzibę redakcji trzeba przenieść do lokalu, w którym będzie można urządzić czytelną dla nauczycieli, gromadzić rozproszone siły nauczycielskie dla zorganizowania towarzystwa, opracowującego wraz z redakcją „Przeglądu” podręcznik naukowy. Całość listu zawiera krytykę pracy dotychczasowego Komitetu Redakcyjnego, ujętą w postaci postulatów zmian stawianych przed przyszłą redakcją „Przeglądu”.

Atak na osobę Dawida zawarty w określeniu zalet wymaganych od przyszłego redaktora jest wyraźny. Wotum nieufności wyrażono zresztą również Komitetowi Redakcyjnemu, na jego miejscu bowiem chcieli „opiekunowie” widzieć ludzi myślących „zgodnie z inteligentnymi warstwami społecznymi”. Tej cechy nie posiadali dla autorów rękopisu członkowie ówczesnego Komitetu, złożonego z przedstawicieli wysoko uspołecznionej, naukowo wykształconej, radykalnej inteligencji¹⁸.

W zakończeniu rękopisu czytamy o konieczności powołania „opieki”, od której redaktor i Komitet mieli być uzależnieni.

Przebieg zebrania 24 października 1897 r. — wobec braku w zespole TNSW odnośnego protokołu — nie jest znany. Z rocznika „Prze-

¹⁸ W skład Komitetu Redakcyjnego „Przeglądu Pedagogicznego” wchodził wówczas: W. Nałkowski, J. Szczawińska-Dawidowa, H. Wernic, M. Werycho, A. Szcówna; wśród autorów byli: L. Krzywicki, S. Karpowicz, W. M. Kozłowski, J. Moszczeńska, Z. Daszyńska-Golińska.

glądu" 1898 dowiadujemy się, iż wydawcą pozostał W. Połkotycki, natomiast na redaktora powołano nie znanego dotychczas w środowisku nauczycielskim Władysława Skrzetuskiego, którego nazwisko w wykazie członków spółki pojawiło się wtedy po raz pierwszy. Według relacji Nałkowskiego „za plecami Skrzetuskiego ukrywała się istotna dusza nowego »Przeglądu« — pan Wojciech Górski”. W Komitecie Redakcyjnym wymieniony jest Dawid, który pełnił funkcję sekretarza redakcji, a z dawnych członków — Aniela Szycówna.

Siedzibę redakcji przeniesiono z mieszkania Jana Władysława i Jądwigi Dawidów do szkoły Górskiego. Ośrodek ruchu nauczycielskiego został podporządkowany opozycji przeciw członkom spółki, reprezentującym postępowość społeczną, pedagogiczną i naukową.

Ostatnie starcie między Dawidem a nową redakcją „Przeglądu” nastąpiło na zebraniu ogólnym współwłaścicieli „Przeglądu” 3 grudnia 1899 r.¹⁹ Przewodniczył T. Korzon, protokołował K. Król. Sprawozdanie Komisji Rewizyjnej czytał E. Konopczyński pod nieobecność W. Górskiego. Utrzymane było ono w tonie optymistycznym: nastąpił mianowicie wzrost prenumeratorów, a długi dadzą się pokryć, oczywiście za pomocą subsydiów. Dawid wypowiedział wtedy szereg uwag krytycznych pod adresem „Przeglądu”. Jego zdaniem „pismo nie daje pojęcia o ruchu zagranicznym w dziedzinie pedagogiki, pomija i ważne sprawy miejscowe, natomiast daje wiele rzeczy bez wartości; w ogóle pismo sprawia wrażenie, jakoby redakcja brała do druku, co tylko jej wpadnie do rąk przygodnie. Należałoby rozważyć rzecz zasadniczą, czy wydawanie takiego pisma jest połączone z pożytkiem ogółu, czy nie stoi na zawadzie innemu, którzy by potrafili lepiej wywiązać się z tego zadania”. Na postawione mu zarzuty usuwania się od współdziałania z „Przeglądem” Dawid oznajmił, iż nadal nie przyrzeka swego udziału, i zażądał, aby „jego uwagi zostały zaprotokołowane”, żeby tym samym „pozostał ślad samowiedzy w tym kierunku”. Od owego zebrania nazwisko Dawida zniknęło ze składu osób współpracujących z „Przeglądem”. Zagadnienie odejścia Dawida z „Przeglądu Pedagogicznego” — wobec niewystarczającej ilości materiałów archiwalnych i niejasnych opinii autorów wspomnień — można tłumaczyć tylko hipotetycznie na tle ówczesnej sytuacji w kraju.

Sprawozdanie z działalności Ligi Narodowej za rok 1896/1897²⁰ jako jedno z głównych zadań wymienia zwrócenie uwagi na prasę i kierowanie działaczy do pracy w organizacjach prasowych. Wprawdzie nazwiska autorów omówionego wyżej rękopisu nie figurują w spisie członków Ligi

¹⁹ AAN, TNSW, sygn. 38, s. 54—55, rękopis K. Króla, członka redakcji od 1898 r.

²⁰ Sprawozdanie z działalności Ligi Narodowej za rok 1896/1897 dla Komisji Nadzoru Skarbu Narodowego w Rapperswilu. Przedruk w „Niepodległości”, 1933, t. 7, s. 422.

Narodowej²¹, wprawdzie mogli oni nie być wtajemniczeni bezpośrednio w cele Komitetu Centralnego Ligi i Stronictwa Narodowego Demokratycznego, powołanego przez Ligę w 1897 r., lecz metody stosowane przez „opiekunów” „Przeglądu” znane są z innych posunięć Ligi, podporządkowującej wybranym przez siebie ludziom istniejące stowarzyszenia i instytucje. Można przypuszczać, że część udziałowców spółki znalazła się w kręgu wpływów Ligi, zmierzającej do tworzenia jednego ogólnopolskiego stronnictwa, w którym hegemonię miałyby klasy posiadające. Jednocześnie Dawid coraz wyraźniej wiązał się z lewicą robotniczą, a kierunek nadawany przez niego „Przeglądowi” zwracał się przeciw staroświeckiej rutynie, wskazywał drogę zdobywania naukowych i świeckich podstaw wychowania. Budziło to niepokój większości właścicieli prywatnych szkół i zamożnych sfer warszawskich kształcących dzieci w tych szkołach. Rękopis zachowany w zespole TNSW, rozpatrywany w takim kontekście, wskazuje, iż spór wśród członków spółki „Przeglądu Pedagogicznego” był odcinkiem zaostrzającej się ideologicznej walki między radykalną inteligencją a inteligencją konserwatywną, nazywaną wśród nauczycielstwa „umiarkowaną”.

O wpływie zmian w redakcji na poziom pisma mówią roczniki „Przeglądu” z lat 1898, 1899: analiza treści artykułów prowadzi do wniosku o obniżeniu poziomu. Administracyjna strona pisma również nie była prowadzona systematycznie, o czym pisał we wspomnieniach K. Król²², a co zdają się potwierdzać zachowane w zespole TNSW bruliony sprawozdań Komisji Rewizyjnej²³. Tego rodzaju sytuacja wywołała krytykę ze strony członków spółki i Komitetu Redakcyjnego. Potwierdzenie tego stanu rzeczy widać w dwu protokołach zgromadzenia ogólnego współwłaścicieli z 27 maja²⁴ i 1 czerwca 1900 r.²⁵ Oceniono ujemnie poziom pisma i zależność redakcji od „opieki”. Kierunek pisma zebrani powierzyli redaktorowi obieranemu na trzy lata i powołującemu komitet „przez siebie uznany za stosowny”. Na redaktora został wybrany Kazimierz Król. Zgromadzenie bez dyskusji przyjęło do wiadomości „oświadczenie p. Wojciecha Górskiego, iż prosi o zwolnienie go nadal od wszystkich pełnionych obowiązków”²⁶.

Nadruki redakcji „Przeglądu Pedagogicznego” w listach wysyłanych przez redaktora K. Króla w latach 1901—1903 świadczą o zmianie adresu

²¹ S. Kozicki, *Historia Ligi Narodowej (1887—1907)*, Londyn 1964, aneks 26 (niepełny spis członków Ligi Narodowej).

²² Król, *Ze wspomnień dawnego redaktora*.

²³ AAN, TNSW, syg. 38, s. 38, 39, 52.

²⁴ Tamże, s. 57, rękopis K. Króla.

²⁵ Tamże, s. 59, rękopis K. Króla.

²⁶ W. Górski pozostał nadal udziałowcem „Przeglądu Pedagogicznego”, lecz nie brał udziału w pracach redakcji.

redakcji²⁷. Przeniesiono ją ze szkoły Górskiego do prywatnego mieszkania przy ulicy Żórawiej 4 m. 5.

Brak obszerniejszych materiałów archiwalnych sprawia, iż głównym źródłem stają się dla lat 1901—1904 roczniki pisma. Nazwiska pojawiające się na jego łamach prowadzą do wniosku, że — mimo przeżytego kryzysu — współpraca nauczycieli warszawskich o różnych przekonaniach nie została przerwana. Duży wpływ musiały tu mieć zabiegi redakcji o założenie kasy oszczędnościowej, prowadzone pod kierunkiem Pawła Sosnowskiego. Szczegóły tej akcji — zakończonej w roku 1902 utworzeniem Kasy Oszczędnościowo-Zapomogowej Nauczycieli i Nauczycielek Prywatnych Wyznania Chrześcijańskiego — drukował systematycznie „Przegląd”.

W zespole TNSW zachował się tylko jeden dokument Kasy z r. 1904, mianowicie wykaz nazwisk jej 216 członków²⁸. Wśród nich są również nauczyciele i nauczycielki lewicowi, którzy w grudniu tego roku powołali Koło Wychowawców, odcinające się od polityki Narodowej Demokracji²⁹.

Wyjaśnienie współpracy warszawskich nauczycieli — mimo dzielących ich przekonań — może być wobec braku materiałów archiwalnych również hipotetyczne. W 1899 r. Liga Narodowa utworzyła Towarzystwo Oświaty Narodowej, które w imię hasła patriotycznych i rzekomo apolitycznych zmierzało do pozyskania nauczycieli „radikalno-socjalistycznych”³⁰. Dużą rolę odgrywało Warszawskie Koło TON³¹. Jego dwie wybitne działaczki — Maria Dzierżanowska i Cecylia Niewiadomska³² — zostały członkami spółki „Przegląd Pedagogiczny”, a następnie należały do Kasy Oszczędnościowo-Zapomogowej. W tym samym czasie W. Jezierski, znany ze swych liberalnych i demokratycznych poglądów członek Komitetu Redakcyjnego „Przeglądu”, i A. Szcówna prowadzili wykłady

²⁷ AAN, TNSW, syg. 38, s. 67—77, listy K. Króla z lat 1901, 1902.

²⁸ Tamże, s. 16.

²⁹ Byli to: S. Kalinowski, Jan Michalski, Helena Radlińska, Antoni i Helena Sujkowsy, Władysława Weychert, Władysław Bukowiński i inni.

³⁰ Kozicki, *Historia Ligi Narodowej...*, s. 354—358 i 400—407; tenże, *Towarzystwo Oświaty Narodowej 1902—1906*, „Przegląd Wszepolski”, 1924, s. 116—127.

³¹ Ideologię Warszawskiego Koła Towarzystwa Oświaty Narodowej określa Helena Ceysingierówna jako „niepodległościowa, solidarystyczna z akcentami demokracji”. Koło przed wybuchem rewolucji 1905 r. pozostawało w kolizji „ze sztabem głównym” Ligi Narodowej wobec jego przejścia z pozycji niepodległościowej na drogę „symbiozy polskich aspiracji państwowych z państwowością cudzą”. H. Ceysingierówna, *Liga Narodowa i Związek Unarodowienia Szkół w walce o szkołę polską*, [w:] *Nasza walka o szkołę polską*, pod red. B. Nawroczyńskiego, t. II, Warszawa 1934, s. 11.

³² AAN, TNSW, syg. 38, s. 51. Lista obecności na ogólnym zgromadzeniu współwłaścicieli spółki „Przegląd Pedagogiczny” z 3 grudnia 1899 r.

na kursach dla wiejskich nauczycieli, organizowanych przez dwa różne ośrodki: TON i grupę działaczy zmierzających do samodzielnego ruchu ludowego, skupionych wokół Stefana Juliana Brzezińskiego. Przykładów podobnej współpracy można przytoczyć więcej.

Redakcja „Przeglądu” i Kasa Oszczędnościowo-Zapomogowa były w Warszawie, a ściśle mówiąc, w warszawskim śródmieściu, jedynym ośrodkiem zawodowym nauczycieli szkół średnich przed wybuchem rewolucji 1905 r.

2. POWSTANIE STOWARZYSZENIA NAUCZYCIELSTWA POLSKIEGO I POLSKIEGO ZWIĄZKU NAUCZYCIELSKIEGO W 1905 R.

W zespole TNSW nie zachowały się materiały z 1905 r. odnoszące się do genezy SNP i PZN. Zdani tu jesteśmy wyłącznie na źródła drukowane, przede wszystkim na prasę i druki ulotne oraz na wydawnictwa wspomnieniowe, przygotowane przez uczestników walki o szkołę polską z okazji 25-letniej rocznicy strajku szkolnego³³.

Wspólna działalność warszawskich nauczycieli wystąpiła wyraźnie jesienią 1904 r. w akcji przeciw położonym pensji żeńskich, godzącym się na uzyskanie praw szkół rządowych za cenę przyjęcia rosyjskich dyrektorów³⁴. Współpraca ta trwała jeszcze w pierwszych tygodniach po wybuchu rewolucji i strajku szkolnego³⁵, aż do pamiętnego wiecu 19 lutego 1905 r. Koło Wychowawców, opierając się na uchwałę wiecu „stworzenia polskiej szkoły i zamknięcia obecnie istniejących szkół, aż do zorganizowania żądanej szkoły polskiej”³⁶, domagało się objęcia strajkiem również prywatnych szkół polskich, w których nadal obowiązywał język wykładowy rosyjski³⁷.

Z relacji P. Sosnowskiego wynika, że utożsamiał on kierownictwo nauczycielskiej Kasy ze Stowarzyszeniem Nauczycielstwa Polskiego, nie

³³ *Walka o szkołę polską (w 25-lecie strajku szkolnego)*, pod red. S. Drzewieckiego, Z. Nowickiego i T. Wojęńskiego, Warszawa 1930; *Nasza walka o szkołę polską*, pod red. B. Nawroczyńskiego, t. I, Warszawa 1932, t. II, Warszawa 1934; P. Sosnowski, *Dzieje Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego*, Warszawa 1930. (Próba opracowania oparta na nie istniejących dziś materiałach Stowarzyszenia).

³⁴ H. Radlińska, *Wspomnienia nauczycielki i uczennicy*, cz. II, „Niepodległość”, 1932, t. 6, s. 42. „Porozumiewaliśmy się z działaczami różnych obozów. Niewielkie zresztą różnice istniały wówczas w świecie czynu. Porozumienie z Marią Dzierżanowską i kołem jej współpracowników było łatwe” [z Kołem Warszawskim TON — J. Sch.]. Ceysingerówna, *Liga Narodowa i Związek Unarodowienia Szkół...*, s. 10. Autorka podkreśla wspólną akcję z Kołem Wychowawców w tej sprawie.

³⁵ Radlińska, *Wspomnienia...*; Ceysingerówna, *Liga Narodowa...*

³⁶ Uchwała wiecu 19 lutego 1905 r., przedruk w *Walka o szkołę polską*, s. 209.

³⁷ S. Kalinowski, *Garść wspomnień z czasów strajku szkolnego*, [w:] *Walka o szkołę polską*, s. 114, 116. Patrz także: Radlińska, *Wspomnienia...*, s. 49—51.

istniejącego jeszcze w lutym 1905 r. Według jego słów „Stowarzyszenie nie przygotowywało strajku i nie organizowało go”, lecz uznało decyzję zebrania nauczycieli, przyjętą wieczorem 19 lutego t.r., ograniczającą strajk wyłącznie do „bojkotu” szkoły rządowej, rosyjskiej³⁸. Sosnowski nie tłumaczy jednak, że był to punkt widzenia zgodny z pozycją Koła Warszawskiego TON i Związku Unarodowienia Szkół, utworzonego na zlecenie Ligi Narodowej³⁹.

Według dalszej relacji Sosnowskiego postanowienie o założeniu organizacji nauczycielskiej zapadło w Zarządzie Kasy dopiero 31 maja 1905 r.⁴⁰ Jednocześnie dwaj członkowie kierownictwa Kasy — Sosnowski i Mieczysław Brzeziński, weszli do Tymczasowego Zarządu Polskiej Macierzy Szkolnej, które ZUSz powierzył popieranie prywatnej szkoły polskiej elementarnej i średniej.

Mimo wyraźnych powiązań organizatorów Stowarzyszenia z kołami Narodowej Demokracji, nie rezygnowali oni ze współpracy z „radykałnymi” członkami Kasy, choć Koło Wychowawców od marca t.r. należało do lewicowego Związku Towarzystw Samopomocy Społecznej. Jesienią 1905 r. przypływ nowej fali walk rewolucyjnych pogłębił różnice dzielące społeczeństwo polskie; ogólna sytuacja polityczna musiała odbić się również w środowisku nauczycielstwa warszawskiego. Jeszcze 21 października Stanisław Kalinowski wszedł do Komisji Organizowania Stowarzyszenia, powołanej na Walnym Zebraniu Kasy⁴¹. W początkach grudnia na liście „założycieli” Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego brak już jego nazwiska, choć figurują na niej inni działacze Koła Wychowawców — Władysław Bukowiński, Józef Grodecki, Władysława Weychertówna.

W zespole TNSW znajduje się jedyny dokument SNP z 1905 r., mianowicie protokół pierwszego zebrania Komisji Balotującej SNP z 29 grudnia⁴². Jako datę założenia SNP protokół wymienia dzień 9 grudnia. Po-

³⁸ P. Sosnowski, *Kartki z przeszłości szkoły średniej i jej nauczycielstwa w Królestwie Kongresowym (ze wspomnień osobistych)*, [w:] *Nasza walka o szkołę polską*, s. 265.

³⁹ Kozicki, *Historia Ligi Narodowej*, s. 250. *Sprawozdanie Komitetu Centralnego Ligi Narodowej do Komisji Skarbu Narodowego w Rapperswilu za 1904—1905 r.*, „Niepodległość”, 1934, t. 10 s. 286. „Liga użyła wszystkich środków, aby od-ruchowe wystąpienie młodzieży [strajk szkolny — J. Sch.] zamienić w świadomą walkę narodową o szkołę polską. Zorganizowany przez Ligę i pozostający pod jej rozkazami Związek Unarodowienia Szkół pokierował sprawą bezpośrednio wśród młodzieży [...] bojkotować szkołę rządową, tworzyć polską szkołę prywatną oto jej hasła [...]”.

⁴⁰ Sosnowski, *Dzieje Stowarzyszenia...*, s. 2.

⁴¹ Tamże, s. 115, Spis członków założycieli Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego.

⁴² AAN, TNSW, syg. 4, s. 7, Księga protokołów Komisji Balotującej SNP 1905—1919. Komisja ta została wybrana 9 grudnia na zebraniu założycieli SNP.

wtarza się ona również w dwu rękopisach z lat 1913 i 1915⁴³. Rękopis z 1913 r. podaje wiadomość o drugim Walnym Zebraniu Kasy z dnia 9 grudnia 1905 r. Bezpośrednio po nim zebrali się „poufnie” organizatorzy Stowarzyszenia. Powołano wtedy Tymczasowy Zarząd Stowarzyszenia⁴⁴. W tym samym dniu — według protokołu Komisji Balotującej — Bukowiński i Weychertówna zostali wybrani na członków tej Komisji, mimo iż Bukowiński od 3 grudnia należał do Zarządu Związku⁴⁵, a na wiecu ZTSS w Filharmonii w dniu 8 grudnia referował zasady ujawnionego wówczas Polskiego Związku Nauczycielskiego⁴⁶. Lecz właśnie 29 grudnia oboje wycofali się ze Stowarzyszenia. Świadczy o tym dopisana na marginesie protokołu uwaga: „Na miejsce p. Bukowińskiego, który się zrzekł mandatu, powinna by wejść p. Weychertówna, ale że p. Weychertówna zrzekła się mandatu, więc wskutek największej ilości głosów do Komisji Balotującej weszła p. Leonia Rudzka”⁴⁷. Rękopis z 1915 r. stwierdza, iż w grudniu 1905 r. z inicjatywy Kasy Oszczędnościowo-Zapomogowej powstało Stowarzyszenie Nauczycielstwa Polskiego; wysunięto wtedy wniosek o porozumieniu się „z wydawnictwem »Przegląd Pedagogiczny« w celu uczynienia go organem Stowarzyszenia, część numeru oddać do rozporządzenia nauczycielom ludowym”. Pod datą 21 grudnia znajduje się w tymże rękopisie wiadomość o zmianie nazwy pisma na „Szkoła Polska” i o powołaniu na jego redaktora Kazimierza Kujawskiego wraz z M. Brzezińskim, redagującym dział „Szkoła Ludowa”.

Dokumenty archiwalne, w zestawieniu z relacjami P. Sosnowskiego i wiadomościami z prasy, wskazują, iż w końcu 1905 r. ostatecznie ukształtowały się dwie organizacje nauczycieli szkół średnich; obie wzięły początek z Kasy Oszczędnościowo-Zapomogowej. Sosnowski z perspektywy 25 lat nazywa fakt utworzenia oddzielnych organizacji „błędem

⁴³ Tamże, syg. 7, s. 76—79 i 125—127. Rękopisy te są zapewne brulionami do sprawozdań z działalności SNP, od 9 grudnia 1905 r. poczynając. Pierwszy z r. 1913 (jak wynika z treści) zawiera po lewej stronie karty notatkę o wydarzeniu, po prawej wnioski. Drugi z 1915 r. pisany jest bardzo czytelnie na papierze z nadrukiem: Stowarzyszenie Nauczycielstwa Polskiego, Al. Jerozolimskie, tel. 76-60.

⁴⁴ Sosnowski, *Dzieje Stowarzyszenia...*, s. 3, oraz tablica nr 3. Do Tymczasowego Zarządu SNP weszli: Mieczysław Brzeziński (prezes), Kazimierz Kulwiec i Kacper Tosio (sekretarze), ksiądz Marcin Szkopowski, ksiądz Jan Gralewski, Adam Sznuć, Paulina Hewelke, Julia Jankowska, Emilian Konopczyński.

⁴⁵ „Kurier Warszawski”, 11 grudnia 1905, nr 342, s. 4. Związek Nauczycielski Polski: Do Zarządu PZN zostali 3 grudnia wybrani: Władysław Bukowiński, Stanisław Ehrenkreutz, Maria Gomolińska, Józef Grodecki, Waclaw Jezierski, Stanisław Kalinowski, Michał Kreczmar, Iza Moszczeńska, Stefania Sempołowska.

⁴⁶ H. Orsza, *Wiec Polskiego Związku Nauczycielskiego*, „Ogniwo”, 1905, nr 50, s. 1052—1053.

⁴⁷ AAN, TNSW, syg. 4, s. 7, Księga protokołów Komisji Balotującej SNP.

społecznym", a brak jedności uważa za cechę „polską”⁴⁸. Podział ten wystąpił jednak również w innych organizacjach inteligencji i był uwarunkowany układem stosunków społecznych charakterystycznych dla imperializmu, zaś w danej sytuacji rozwojem walki rewolucyjnej. Natomiast sprawa Polski była czynnikiem łączącym społeczeństwo, zwłaszcza w sytuacji narodowego ucisku, specjalnie boleśnie odbijającego się na nauczycielstwie, oświacie i szkolnictwie pod rządami caratu.

3. STOWARZYSZENIE NAUCZYCIELSTWA POLSKIEGO I POLSKI ZWIĄZEK NAUCZYCIELSKI W 1906 I 1907 R.

Z początkiem 1906 r. Polski Związek Nauczycielski i Stowarzyszenie Nauczycielstwa Polskiego wkroczyły w trudny okres starań o legalizację. W styczniu t.r. władze wydały zakaz działalności nie zarejestrowanych związków i towarzystw. Rękopis z r. 1913 wskazuje jednak, iż nielegalny Zarząd SNP prowadził nadal prace: utworzono sekcje przedmiotowe i Sekcję Nauczycieli Ludowych, Wydział Rekomendacji Pracy; drukowany projekt programu seminarium nauczycielskiego został oddany Polskiej Macierzy Szkolnej do realizacji. Autor rękopisu na poczet Stowarzyszenia zapisał Zjazd Delegatów Szkół Średnich Królestwa, choć Stowarzyszenie nie mogło jawnie organizować stosunkowo licznych zjazdów⁴⁹. Odbył się on 3 czerwca 1906 r. w Warszawie i przyjął ważne wnioski: 1. „całe społeczeństwo powinno rozpocząć akcję w celu zapewnienia istnienia szkołom prywatnym męskim i żeńskim przez odpowiedzialne grona osób, towarzystwa i instytucje publiczne. 2. Dążyć do zwiększenia ilości szkół ogólnych i zawodowych utrzymywanych przez korporacje społeczne, cechy rzemieślnicze, gromady wiejskie i gminy”⁵⁰.

W trzynastcie dni po zjeździe, 20 czerwca 1906 r., nastąpiła rejestracja Stowarzyszenia w oparciu o ustawę. 7 października t.r. pierwsze legalne Zgromadzenie Ogólne SNP wybrało Zarząd, powołując na prezesa Pawła Sosnowskiego⁵¹. Liczebność Stowarzyszenia według rękopisów 1913 i 1915 r. wynosiła: przed legalizacją — członków „około” 300, w paź-

⁴⁸ Sosnowski, *Kartki z przeszłości...*, s. 237—238. „Nie byłoby to nauczycielstwo »dość polskim«, gdyby właśnie w czasach niejakiej wolności nie zaakceptowało pewnych w swym łonie odrębności”.

⁴⁹ W zwołaniu zjazdu zapewne pomogły Stowarzyszeniu ośrodki PMS, ZUSZ i terenowe Koła TON. W początkach 1906 r. TON, przekształcony w Organizację Narodową, prowadził działalność wyborczą do Dumy Państwowej. Patrz: Kozicki, *Towarzystwo Oświaty Narodowej 1902—1906*, „Przegląd Wszechpolski”, 1921, s. 116.

⁵⁰ AAN, TNSW, syg. 7; s. 125.

⁵¹ Tamże, s. 126; Sosnowski, *Dzieje Stowarzyszenia...*, s. 3, tabl. III: w skład pierwszego legalnego Zarządu SNP weszli członkowie Zarządu Tymczasowego. Sosnowski pełnił funkcje prezesa od 7 X 1906 r. do 6 IX 1912 r. Wybrany ponownie 8 II 1913 r., był prezesem SNP do 17 VI 1915 r.

dzienniku 1906 — 292, w lutym 1907 r. — 290, w styczniu 1908 — 438. Była to więc organizacja nieliczna, skupiająca na razie nauczycieli warszawskich.

Odnosnie do PZN brak w źródłach danych statystycznych, niewątpliwie Związek musiał liczyć jeszcze mniej członków, nie opierał się bowiem na szkolnictwie prywatnym⁵². Jego legalizacja nastąpiła dopiero w styczniu 1907 r.

Źródła archiwalne do dziejów genezy PZN — materiały ZTSS i Koła Wychowawców — uległy zniszczeniu w latach drugiej wojny światowej⁵³. W zespole TNSW nie znajdujemy dokumentów Związku z końca 1905 r. i z 1906 r., z wyjątkiem rękopisu zatytułowanego *Regulamin Zarządu Związku*, z dopiskiem ołówkowym: „Z czasów przed legalizacją”⁵⁴. Wiąże się on treściowo z projektami organizacji Związku, pochodzącymi z początku 1907 r.⁵⁵ Część z nich Związek wydał drukiem już po legalizacji, w lutym 1907 r., jako dopełnienie ustawy PZN⁵⁶. Rękopisy te i broszury, zestawiane z drukami ulotnymi Koła Wychowawców i z załącznikiem do ustawy PZN, świadczą o trudnej pracy kierowników PZN — dostosowywaniu podstaw Związku do ówczesnej sytuacji. W omawianym zespole znajdują się teksty ustaw obu organizacji⁵⁷. Nad sformułowaniem ich podstawowych zasad toczyły się dyskusje od po-

⁵² Wyrazem protestu Koła Wychowawców przeciw stanowisku ZUSz-u i utworzonego w lutym 1905 r. Koła Pań Przełożonych — ograniczających strajk szkolny wyłącznie do „bojkotu” szkół rządowych — było zrzeczenie się przez niektórych lewicowych nauczycieli lekcji w szkołach prywatnych. Patrz: Kalinowski, *Garść wspomnień z czasów strajku szkolnego*; W. Weychert-Szymanowska, *Ze wspomnień o strajku szkolnym*, [w:] *Walka o szkołę polską*, s. 119—123; Radlińska, *Wspomnienia...*; Orsza, *Wiec Polskiego Związku Nauczycielskiego*. Na wiecu tym mówcy ostro atakowali właściciele szkół prywatnych, utożsamiając nauczycieli z wyzyskiwanym przez burżuazję proletariatem.

⁵³ Patrz H. Radlińska, *Pisma pedagogiczne*, t. III, *Z dziejów pracy społecznej i oświatowej*, cz. IV, Wrocław 1964, s. 258 (przypisy).

⁵⁴ AAN, TNSW, syg. 47, s. 15, 16.

⁵⁵ Tamże; rękopisy pisane tym samym charakterem pisma: s. 212—223, *Regulamin Zarządu Związku*, bez daty; s. 214—216, *Regulamin wewnętrzny PZN*, bez daty; s. 217, *Regulamin Sekcji Warszawskiego Oddziału PZN z dnia 18 lutego 1905 r. do uchwalenia na zebraniu ogólnym*.

⁵⁶ AAN, TNSW, syg. 83, *Druki*, data ręcznie wpisana 16 lutego 1906, stempel „Drukarnia Naukowa”, Hoża 60. Porównaj: *Druki ulotne Koła Wychowawców i PZN w Bibliografia druków ulotnych rewolucji 1905—1907 w Królestwie Polskim*, t. I.

⁵⁷ AAN, TNSW, syg. 7, a) *Ustawa Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego*, Warszawa 1911, broszura, przedruk wg tekstu z r. 1906. Rękopis w języku rosyjskim, tekst identyczny z drukowaną *Ustawą*. b) *Ustawa PZN*, broszura, r. 1906, stempel Drukarni Naukowej, Hoża 60, 7 lutego 1907. Rękopis w języku rosyjskim, tekst identyczny z drukowaną *Ustawą*. Treść obu ustaw podaje i interpretuje H. Kiepuńska, *Inteligencja zawodowa Warszawy 1905—1907*, Warszawa 1967, s. 311—313.

czątku 1905 r. Sosnowski wspomina, iż „grupa nauczycieli szkół średnich uznała stanowisko apolityczne korporacji za niewystarczające i przygotowała inny statut, w którym wprowadzono postulaty polityczne, m. in. osmiogodzinny dzień pracy”⁵⁸. Musiało to być w okresie wzniesienia się fali rewolucyjnej, gdy Koło Wychowawców, a następnie PZN otwarcie głosiły powiązanie nauczycielstwa z ogólnym ruchem zawodowym, z rewolucją i walką proletariatu. W ustawie PZN, stanowiącej podstawę jego rejestracji, tego rodzaju sformułowań nie mogło być. Brak więc żądania osmiogodzinnego dnia pracy. Statuty wszystkich jawnych stowarzyszeń i związków musiały bowiem stosować się do wydanych 17 marca 1906 r. *Tymczasowych przepisów o związkach i stowarzyszeniach*⁵⁹. Natomiast ustawa SNP w pierwszym paragrafie stwierdza: „W całej swej działalności Stowarzyszenie stoi poza stronnictwami politycznymi i nie może służyć za teren agitacji politycznej”. Ustawa PZN nie określa wyraźnie stosunku Związku do polityki, lecz zawarty w niej, szeroko rozbudowany program budowy demokratycznego szkolnictwa, program podporządkowany naczelnemu celowi PZN — „idei bezpłatnej, powszechnie dostępnej szkoły, opartej na społecznych podstawach” — zakładał konieczność głębokich zmian politycznych: obalenia caratu i wprowadzenia demokratycznych stosunków społecznych.

Ustawa PZN wywodzi się z teoretycznych założeń „Zmowy powszechnej przeciwko rządowi”, z dążeń ZTSS do szeroko rozbudowanej samopomocy społecznej, przy jednoczesnym bojkocie zaborczego państwa. Autorzy ustawy SNP natomiast liczyli na dalsze ustępstwa władz carskich, zwłaszcza na działalność Koła Polskiego w Dumie Państwowej. Ustawa określa konkretnie dążenia Stowarzyszenia do doskonalenia prywatnej szkoły polskiej, mówi o podniesieniu poziomu szkoły elementarnej i zapowiada zakładanie seminariów nauczycielskich, mówi o szkolnictwie średnim i szeroko zakrojonej społecznej akcji oświatowej. Ustawa Stowarzyszenia opiera się na założeniach społeczno-oświatowych Ligi Narodowej sprzed lat dziesięciu, dostosowanych do nowych warunków, do istnienia jawnych szkół prywatnych z polskim językiem nauczania. SNP w swych podstawach politycznych, nie znanych szerokim kręgom nauczycieli, stanowiło jedną więcej placówkę oświatową narodowo-demokratyczną, wbrew zapowiedzianej apolityczności.

Obie ustawy podają nazwiska znanych nauczycieli odpowiedzialnych

⁵⁸ Sosnowski, *Dzieje Stowarzyszenia...*, s. 32.

⁵⁹ Tymczasowe przepisy o związkach i stowarzyszeniach z 17 marca 1906 r. zezwalały wyłącznie na działalność samopomocową: „nie wolno im było robić niemal nic z tego, co stanowiło istotę ruchu klasowego. Zakazywano przeto zajmowania się kwestiami wysokości płac, długości dnia roboczego i organizowania walki o postulaty w tym zakresie”. Patrz J. Kancewicz, *Rozwój ruchu zawodowego w latach rewolucji 1905—1907*, [w:] *Ruch zawodowy w Polsce*, t. I, cz. I, *Królestwo Polskie i Białostoczczyzna*, Warszawa 1974, s. 58.

za organizację. Są nimi w ustawie PZN wyłącznie „nauczyciele prywatni”⁶⁰, zaś w ustawie SNP obok sześciu nauczycieli wymieniono dwie przełożone pensji żeńskich, jednego właściciela szkoły męskiej i jednego księdza prefekta⁶¹.

Archiwalia obu organizacji z lat 1906, 1907/8 są bogatsze niż z okresu poprzedzającego legalizację. Zachowały się częściowo księgi protokołów SNP i PZN, sprawozdania sekcji, korespondencje. Protokół pierwszego po legalizacji zebrania Zarządu Głównego i Zarządu Oddziału Warszawskiego PZN z 18 lutego 1907 r. podaje następujący skład obu Zarządów, odbywających z zasady wspólne zebrania: Zarząd Główny: prezes S. Kalinowski, wiceprezes W. Jeziński, sekretarz J. Grodecki, skarbnik J. Michalski. Zarząd Oddziału Warszawskiego: prezes W. Jeziński, sekretarz S. Szober, skarbnik Antoni Światowicz⁶².

W trzy dni później jednak Kalinowski ustąpił ze stanowiska prezesa i w ogóle z Zarządu Związku. Pisze o tym zagadkowo Aureli Drogoszewski w swych wspomnieniach: „od razu wybuchł spór na tle wcielenia w życie jednej idei Związku. Kalinowski ustąpił 21 lutego i pierwszym prezesem został W. Jeziński, który wytrwał na tym stanowisku do 10 czerwca 1907 r. Zastąpił go Jan Michalski [...]”⁶³

Istotę sporu ujawnia protokół zebrania z 21 lutego⁶⁴. Różnica poglądów wystąpiła odnośnie do sprawy powierzenia lekcji religii księdzu w szkołach początkowych Zakładów Gazowych, nad którymi PZN sprawował opiekę pedagogiczną. Z zachowanej w zespole korespondencji między Zarządem Zakładów a J. Grodeckim — pełnomocnikiem PZN (2 i 16 lutego 1907 r.) wynika, iż Komitet Opiekuńczy Szkół domagał się wprowadzenia do szkół księdza zgodnie z życzeniem rodziców uczniów, czemu sprzeciwił się Grodecki⁶⁵. Wokół tej sprawy rozwinęła się dyskusja, szczegółowo zapisana w protokole. Kalinowski zajął stanowisko zgodne z ideą szkoły świeckiej i stanowczo przeciwstawił się żądaniom Komitetu Opiekuńczego: „PZN powinien trzymać się głoszonych zasad i nie uciekać się do przykrywki swych czynności sutanną, PZN prowadzi bezwzględna walkę z klerykalizmem”. Większość obecnych na zebraniu opowiedziała się za rozwiązaniem kompromisowym, za wprowadzeniem wybranego przez Zarząd odpowiedniego księdza. Kalinowski usiłował przekonać zebranych, że ustępstwo nie rozwiąże problemu, zmieniła się

⁶⁰ Feliks Wermiński, Józef Szuster, Julian Oziębłowski, Kazimierz Wóycicki, Jan Kreczmar.

⁶¹ W *Ustawie SNP* wśród osób odpowiedzialnych wymieniono: przełożone J. Jankowską i P. Hewelke i właściciela szkoły E. Konopczyńskiego oraz księdza M. Szkopowskiego.

⁶² AAN, TNSW, syg. 44, Księga protokołów Zarządu Głównego PZN, s. 1, 2.

⁶³ A. Drogoszewski, *Polski Związek Nauczycielski 1905—1916 r.*, [w:] *Nasza walka o szkołę polską*, t. II, s. 255.

⁶⁴ AAN, TNSW, syg. 44, Księga protokołów Zarządu Głównego PZN, s. 2.

⁶⁵ AAN, TNSW, syg. 47, s. 257 i 268.

ostatnio sytuacja, Komitet Szkół opanowała Narodowa Demokracja, przeto Związek będzie „tak czy tak z tych szkół wyrzucony”. W głosowaniu trzy osoby opowiedziały się za poglądami Kalinowskiego, cztery poparły kompromis. Grodecki zrzekł się wtedy obowiązków pełnomocnika PZN, objął je Jezierski, upoważniony do wyszukania księdza i przeprowadzenia mediacji z Komitetem Opiekuńczym. Wobec tego Kalinowski usunął się z Zarządu PZN.

Najbliższa przeszłość wykazała słuszność przewidywań Kalinowskiego. Wzmianki w protokołach posiedzeń Zarządów w lutym, marcu, kwietniu i czerwcu 1907 r. oraz urzędowe pisma Zakładów Gazowych⁶⁶ stwierdzają, iż Związek został pozbawiony opieki pedagogicznej nad szkołami Gazowni. Sprawa powyższa ujawniła różnice taktyczne istniejące wśród nauczycieli dążących do świeckiej moralności, do tolerancji, do walki z klerykalizmem.

W tym samym czasie w Stowarzyszeniu Nauczycielstwa Polskiego powstała Sekcja Księży Prefektów. Sosnowski nazwał ją „efemerydą”, która — jego zdaniem — w ciągu 1907 r. „pracę swą zadokumentowała dobrze pomyślaną konferencją z przełożonymi oraz nauczycielstwem w zakresie spraw moralności i religii. Potem uznano za lepsze zorganizowanie osobnego Koła Księży Prefektów, niezależnie od SNP”⁶⁷. Sprawozdanie Sekcji Księży Prefektów z 30 grudnia 1906 r. — zachowane w zespole TNSW — stwierdza, że Koło Prefektów istniało już od 1903 r., lecz w listopadzie 1906 r. „za zezwoleniem władzy duchownej weszło do SNP jako jego Sekcja, aby „iść zgodnie z całym społeczeństwem w pracy dla przyszłości”⁶⁸. Sekcja liczyła 80 członków, w tym 20 spoza Warszawy. Zarząd tworzyli ks. Budny, ks. Seweryn Popławski i ks. prefekt Jamiołkowski, wszyscy trzej — założyciele SNP. Plan pracy na rok 1907 przewidywał opracowanie katalogu dzieł chrześcijańskich o treści naukowej, beletrystycznej i praktycznej. Na posiedzeniu w grudniu 1906 r. tematem był projekt kółek etycznych wśród młodzieży. Ks. profesor Przeździecki wygłosił na początku 1907 r. wykład w Stowarzyszeniu o etyce w ogóle i o etyce chrześcijańskiej. Sekcja skierowała do właścicieli szkół początkowych druk z datą 10 czerwca 1907 r., proponując zorganizowanie kontroli prefektów nad lekcjami religii prowadzonymi przez katechetki⁶⁹. W sumie pozostałości po Sekcji są nieliczne.

Księga posiedzeń Komisji Balotującej SNP wykazuje jednocześnie, iż jeszcze w okresie przed legalizacją księży wchodzili do grona założycieli SNP, zaś od września 1906 r. przez cały rok 1907 następuje masowe zgłaszanie się księży — i nie wyłącznie prefektów — do Stowarzysze-

⁶⁶ Tamże, s. 262. Patrz także Drogoszewski, PZN 1905—1916, 255—256.

⁶⁷ Sosnowski, *Dzieje Stowarzyszenia...*, s. 10.

⁶⁸ AAN, TNSW, syg. 14.

⁶⁹ AAN, TNSW, syg. 16.

nia ⁷⁰. Czy wobec tego można uznać Sekcję Księży Prefektów za „efemerydę” zajmującą się wyłącznie religijno-moralnym wychowaniem?

Sięgnijmy do relacji S. Kozickiego ⁷¹, z której dowiadujemy się, iż w 1896 r. przy udziale członków Ligi Narodowej, a przede wszystkim Aleksandra Zawadzkiego, powstało złożone ze specjalnie dobranych księży Collegium Secretum. Prowadziło ono tajną pracę w seminariach duchownych, współpracowało ze świecką inteligencją. W styczniu 1901 r. na wniosek kierownictwa Ligi, zmierzającej do zacieśnienia współpracy z „lepszą częścią duchowieństwa”, rozwiązano Collegium, a jego członkowie zaczęli wstępować do Ligi Narodowej, uczestniczyć w pracach TON, w kolportażu „Polaka”, oddziałując na środowiska wiejskie i robotnicze. Dawni członkowie Collegium w porozumieniu z Ligą Narodową redagowali w latach 1903—1904 pismo „Dla Swoich”.

Zestawienie nazwisk duchownych cytowanych przez Kozickiego z nazwiskami księży wymienionych w spisie członków założycieli SNP ⁷² i w protokołach Komisji Balotującej ⁷³ wskazuje, iż ks. Seweryn Popławski, redaktor pisma „Dla Swoich”, i ks. Franciszek Gąsiorowski — obaj członkowie b. Collegium Secretum — należeli do założycieli SNP. W 1907 r. wstąpili do Stowarzyszenia dwaj inni członkowie b. Collegium — ks. Franciszek Zientara i ks. Stanisław Wesółowski, członek redakcji „Dla Swoich”. Był to okres wyborów do Drugiej Dumy i wzmożonej aktywności politycznej Narodowej Demokracji. Po wyborach ustał napływ księży do SNP, a jednocześnie usamodzielniała się Sekcja Księży Prefektów. Stanowiła ona kontynuację Koła Prefektów i działała nadal poza Stowarzyszeniem, jako ośrodek księży związanych z SND. Wśród duchowieństwa istniał oczywiście podział polityczny, tego jednak nie uwidaczniają materiały archiwalne zespołu TNSW. Wyraźnie zaangażowani w akcję na rzecz Narodowej Demokracji byli ks. Jan Gralewski i ks. Marcin Szkopowski. Właśnie w okresie walk wyborczych zarysował się ostry konflikt między Zarządem PZN a ks. Szkopowskim.

W zespole TNSW zachował się rękopis odezwy PZN i wycinek z „Kurierza Warszawskiego” z dnia 2 marca 1907 r. z drukiem owej odezwy. Zawiera ona protest przeciw wciąganiu młodzieży szkolnej i nauczycieli w rozgrywane się w końcu lutego wydarzenia polityczne, w walkę różnych kierunków zabiegających o mandaty w dniach wyborów do Dumy, ukrywających niejednokrotnie swe istotne cele pod postacią klerykalizmu. „W dniu tym młodzież szkolna i pozaszkolna powołana została do szeregów, aby walczyć w imię nazwisk przyszłych posłów każdego współ-

⁷⁰ AAN, TNSW, syg. 4; tak np. na ogólną liczbę 232 nowych członków przyjętych w końcu 1905 r. i w ciągu roku 1906 było 60 księży.

⁷¹ Kozicki, *Historia Ligi Narodowej*, s. 408—414.

⁷² Sosnowski, *Dzieje Stowarzyszenia...*, s. 3, tabl. III.

⁷³ AAN, TNSW, syg. 4.

ubiegającego się stronnictwa [...] wyciągnięto młodzież z murów szkolnych w imię interesów partyjnych”⁷⁴.

W odpowiedzi już 3 marca 1907 r. ukazał się w „Kurierze Warszawskim”⁷⁵ list otwarty księdza Szkopowskiego do Polskiego Związku Nauczycielskiego, przypominający członkom Związku, że oni to przecież na zebraniu 4 listopada 1905 r. [na wiecu ZTSS — J. Sch.] stwierdzili, iż „młodzież powinna brać udział w życiu politycznym chwili”, że należy ją „wyprowadzać na ulicę, gdyż może się tam nauczyć więcej niż w szkole”. Natomiast — zdaniem ks. Szkopowskiego — niebezpieczeństwo klerykałizmu jest tylko urojone, o wiele większe zagrożenie stanowi agitacja bezwyznaniowa, prowadzona „z fanatyczną zaciekłością, wprowadzającą zamęt do szkoły”. Ks. Szkopowski przeto „odmawia PZN prawa do ciskania społeczeństwu w oczy swego »protestu«”⁷⁶.

Zarząd PZN odbył specjalne zebranie, na którym zredagowano odpowiedź na zarzuty Szkopowskiego. Stwierdzono mianowicie, że należy odróżnić politykę poszczególnych partii od „polityki szkoły, instytucji społecznej i narodowej, której kierownictwo powinno spoczywać w ręku nauczycielstwa polskiego [...] i która powinna znać tylko własną politykę, zmierzającą do wychowania przyszłych obywateli, wolną od uroszczeń partyjnych”⁷⁷. Co do „bezwyznaniowości” — Zarząd PZN uznał, iż ks. Szkopowski utożsamiał z nią przeciwstawianie się postępowego nauczycielstwa „nietolerancji, zasadom przymusu stosowanego przez duchowieństwo, które z powołania swego powinno się opierać na idei miłości i przebaczenia, a gruntować swą władzę na ludzkim uczuciu, nie zaś na przywileju władzy dusz”⁷⁸.

Rozpoczęta w marcu 1907 r. polemika między Zarządem PZN a Szkopowskim — jednym z członków Zarządu SNP — trwała przez marzec i kwiecień, znalazła stosunkowo szerokie odbicie w prasie i była tematem narad na zebraniach ZG PZN. Podsumowały sprawę „Nowe Tory”, nieoficjalny organ PZN⁷⁹.

Niewątpliwie konflikt powyższy ujawnił wyraźnie fikcję teorii apolityczności obu nauczycielskich organizacji. Zatargi polityczne towarzyszyły również PZN i SNP przy tworzeniu ogniw terenowych. Zgodnie

⁷⁴ AAN, TNSW, syg. 47, s. 107, 108.

⁷⁵ „Kurier Warszawski”, nr 62, 1907, 3 marca wydanie poranne.

⁷⁶ Tamże. Patrz także „Nowe Tory”, 1906, s. 921, 922, 924 — przedruki odezw młodzieży szkół średnich, protestującej przeciw wizytowaniu szkół polskich przez arcybiskupa W. Chościak Popiela.

⁷⁷ AAN, TNSW, syg. 47, s. 10.

⁷⁸ Tamże.

⁷⁹ „Nowe Tory”, 1907, s. 442—443, Kronika. W zakończeniu podsumowania czytamy, iż obfita korespondencja, zamieszczona ostatnio w „Kurierze Warszawskim” wokół tej sprawy, utrzymana na poziomie „plotkarskim”, a skierowana „ku zdyskredytowaniu PZN”, nie nadaje się do dyskusji, wobec czego Zarząd powziął decyzję nieodpowiadania na tego rodzaju insynuacje.

z relacją A. Drogoszewskiego na zebraniu organizacyjnym ZG PZN 16 lutego 1907 r. utworzyły się — obok Zarządu Oddziału Warszawskiego — oddziały w Będzinie, Suwałkach i Lublinie⁸⁰. P. Sosnowski stwierdza, iż w latach 1906 i 1907 istniały prowincjonalne oddziały Stowarzyszenia w Lublinie, Piotrkowie i Łodzi, liczące wszystkie trzy łącznie 55 członków⁸¹. Protokoły zebrań ZG PZN w lutym 1907 r. zawierają wzmianki o wyjazdach w teren W. Jezierskiego — do Lublina i Radomia, S. Szobera — do Łodzi i W. Weychertówny — do Częstochowy⁸². W marcu t.r. do Zarządu Głównego wpłynęła deklaracja dwudziestu założycieli oddziału Związku w Suwałkach i dwudziestu trzech założycieli oddziału w Będzinie⁸³; Jadwiga Dziubińska nadesłała zawiadomienie o tworzeniu oddziału PZN dla Włocławka i okolicy, Koszuttówna (brak w liście imienia) — dla Kielc, Z. Zajączkowski zadeklarował oddział w Radomiu⁸⁴. Nadto w zespole TNSW przechował się druk *Ustawy Towarzystwa „Koło Nauczycieli Ziemi Radomskiej”*, zarejestrowanego 9 lutego 1907 r. Wstęp stwierdza, iż Koło jest towarzystwem osób „pracujących na polu nauczania i wychowania w obrębie guberni radomskiej, bez różnicy płci, wyznania i narodowości, jako też działaczy na tym polu”. Treść powyższej *Ustawy* jest jednoznaczna z tekstem *Ustawy PZN*⁸⁵. Listy zachowane w zespole TNSW z lutego i marca 1907 r. odsłaniają kulisy za targów towarzyszących organizowaniu się nauczycielstwa w terenie. Oto dwa listy z Radomia⁸⁶. Pierwszy, bez daty i adresata, z podpisem „Sylwester” (nazwisko nieczytelne), donosi, iż Radom jest dla Związku stracony, gdyż miejscowa Narodowa Demokracja agituje za Stowarzyszeniem, a ludzie postępowi ulegają jej. „Artykuł Pana — czytamy w liście — ogłoszony w „Nowych Torach” zrobił na wstecznicach wrażenie, a krytykować nie śmia, ponieważ figuruje tam [w artykule — J. Sch.] ich prezes, Paweł Sosnowski”⁸⁷. Ten sam Sylwester listem z 12 marca 1907 r. zawiadamia, iż zwołane na 9 marca t.r. zebranie Koła Wychowawców Ziemi Radomskiej nie doszło do skutku: „Prawie nikt nie przyszedł” do Szkoły Handlowej, wyznaczonej na miejsce spotkania, Rada Opiekuńcza szkoły — to wstecznicy, wkraczający w kompetencje Rady

⁸⁰ Drogoszewski, *PZN 1905—1916*, s. 255.

⁸¹ Sosnowski, *Dzieje Stowarzyszenia...*, s. 10, tabl. III.

⁸² AAN, TNSW, syg. 44, Księga protokołów Zarządu Głównego PZN; protokoły z 21 i 28 lutego 1907 r.

⁸³ Tamże, protokół z 14 marca 1907 r.

⁸⁴ Tamże, protokół z 25 marca 1907 r.

⁸⁵ Tamże, syg. 47, s. 87.

⁸⁶ Tamże, s. 92, 93, 94, 95.

⁸⁷ Zapewne autor listu miał na myśli artykuł Józefa Grodeckiego w „Nowych Torach” (luty 1907), w którym autor nawiązał do wypowiedzi P. Sosnowskiego na łamach „Szkoły Polskiej”: „nasza szkoła polska nie jest w większości wypadków ani polska, ani dobra”. Oba listy były — jak wynika z treści — przesłane do Grodeckiego, sekretarza ZG.

Pedagogicznej⁸⁸. A. Sujkowski — w liście z 10 lutego 1907 r. „do Józefa” — donosi z Kalisza, iż nie da się tu ściągnąć więcej niż dwudziestu nauczycieli postępowych. Kalisz opanowała Narodowa Demokracja z księdzem J. Gralewskim na czele. Autor listu stwierdza, że wprawdzie kilku nauczycieli ma zamiar wstąpić do PZN, lecz jako członkowie Warszawskiego Oddziału⁸⁹. Z Siedlec A. Dąbrowski zawiadamia J. Grodeckiego listem z 18 marca 1907 r., iż, choć Rada Opiekuńcza „naszej szkoły” składa się przeważnie z członków PZN, lecz z założeniem lokalnego oddziału trzeba poczekać do „po świętach albo później z czysto miejscowego powodu”⁹⁰. Faustyna Morzycka w dwu listach, z 10 lutego i 19 marca 1907 r.⁹¹, przedstawia trudności zorganizowania oddziału Związku w guberni lubelskiej, pisząc o fatalnych warunkach komunikacyjnych, uniemożliwiających kontakty z wiejskimi nauczycielami i o zbyt wysokiej dla nich składce związkowej. Wspomina również tarcia między „Światłem” a Polską Macierzą Szkolną, której działalność jest bardzo zaawansowana i której członkowie „uważają się, a może i są ludźmi postępowymi”. Morzycka sądzi jednak, że można założyć oddział PZN w Nałęczowie.

Zarząd Główny wystosował 21 czerwca 1907 r. list „Do Zarządów i Założycieli Oddziałów Polskiego Związku Nauczycielskiego: Będzin, Łęczycza, Lublin, Suwałki, Włocławek, Warszawa”⁹². Znajdujemy w nim potwierdzenie trudności, z którymi borykają się lokalne oddziały Związku. Jednak — wobec nie ukończonej legalizacji większości oddziałów prowincjonalnych — Zarząd Główny nie może jeszcze zwołać ogólnego zjazdu PZN, zmuszony jest do odłożenia terminu do 15 września 1907 r.

Niewątpliwie SNP znajdował się w lepszej niż PZN sytuacji, działał bowiem opierając się na zasobnej PMS i na kołach SND, wcześniej uzyskał legalizację i już jesienią 1906 r. powołał jawny Zarząd SNP. Jednak niewielka liczba członków Stowarzyszenia na prowincji w 1907 i 1908 r. świadczy, że i SNP napotykało trudności w terenie. Można przypuszczać, że walki polityczne — których tylko drobną część ujawniają zachowane materiały archiwalne — musiały ujemnie wpłynąć na życie szkoły i na nauczycielskie środowiska. Zdawali sobie z tego sprawę kierownicy obu organizacji, z obu stron bowiem wychodziły propozycje współpracy. Zwłaszcza dążenia do porozumienia widoczne są po zakończonej kampanii wyborczej do Dumy i utworzeniu w niej Koła Polskiego. Według protokołu posiedzenia ZG PZN z 14 marca 1907 r. Zarząd przyjął propozycję

⁸⁸ AAN, TNSW, syg. 47, s. 95.

⁸⁹ Tamże, s. 90.

⁹⁰ Tamże, s. 97.

⁹¹ Tamże, s. 89 i 88.

⁹² Tamże, s. 18—20, rękopis powielony, podpisany: Jan Michalski (za prezesa), Józef Grodecki, sekretarz. Stempel „Polski Związek Nauczycielski” (adres PZN, Warszawa, Polna 48).

Grodeckiego zwrócenia się do Zarządu SNP w sprawie odbycia wspólnej konferencji „w celu określenia punktów stycznych działalności zwłaszcza w robocie statystycznej oraz w Sekcjach, które będą sobie tego życzyły”⁹³. Jednocześnie SNP również wystąpiło z inicjatywą porozumienia: na zebraniu ZG PZN 15 marca 1907 r. odczytano list od Zarządu SNP, zapraszający delegację PZN do udziału w zjeździe wychowawców, przewidzianym od 5 do 9 maja t.r. Wobec powyższego J. Michalski i A. Szyćówna mieli udać się na najbliższe posiedzenie Sekcji Pedagogicznej SNP. Następnie zredagowano ostatecznie list do Zarządu SNP w sprawie wspólnej działalności „na polu pedagogicznym”⁹⁴. Zapewne w tym czasie musiały powstać rękopisy regulaminów Komisji Mieszanej⁹⁵. Brak jednak materiałów odnośnie do ich ostatecznej redakcji. Sosnowski podaje, iż do spraw wspólnych należały przede wszystkim: statystyka szkolnictwa i nauczycielstwa, opracowanie regulaminów wspólnych zjazdów, powołanie sądu rozjemczo-koleżeńskiego⁹⁶.

6 maja 1907 r. Szober referował na posiedzeniu Zarządu Głównego PZN wyniki wspólnego zebrania obu Zarządów. Ze strony PZN byli obecni: Jeziński, Michalski, Grodecki, Szuster, Szober; ze strony SNP: Sosnowski, Zydler, Szkopowski, Kulwieć, Hewelke, Janina Łowieniecka, sekretarka Zarządu SNP, oraz Kujawski, jako redaktor „Szkoły Polskiej”. Protokół nie podaje treści dyskusji, po której przyjęto wnioski Sosnowskiego o możliwości wspólnej pracy obu towarzystw i o powołaniu Komisji Mieszanej⁹⁷. W ciągu maja t.r. trwała wymiana listów między przedstawicielami obu Zarządów na temat wyboru członków Komisji Mieszanej i wspólnych prac Sekcji⁹⁸. Wg listu zarządu SNP z 8 maja 1907 r. do ZG PZN w skład Komisji weszli: Grodecki, Jeziński, Szober — wybrani przez członków SNP, oraz Kazimierz Czerwiński, Sosnowski i Lucjan Zarzecki — wybrani przez członków PZN⁹⁹.

22 maja t.r. Komisja Mieszana powzięła uchwałę zwrócenia się członków Komisji do sekcji swej korporacji z zapytaniem, czy sekcje przyjmują propozycje wspólnych prac: a) posiedzenia sekcji mają odbywać się kolejno w lokalu PZN i SNP, b) wspólna prenumerata pism i zakupu dzieł, c) główne cele połączonych sekcji: organizowanie zjazdów i akcje wydawnicze¹⁰⁰. Zachował się protokół zebrania kierowników sekcji przedmiotowych Zarządu SNP z 7 czerwca 1907 r., na którym większością

⁹³ AAN, TNSW, syg. 44, s. 5.

⁹⁴ Tamże, s. 11.

⁹⁵ AAN, TNSW, syg. 47, s. 9, Projekt regulaminu Komisji Mieszanej, s. 11, „Regulamin Komisji Mieszanej. (Na obu rękopisach dopiski: „projekt nie dyskutowany”).

⁹⁶ Sosnowski, *Dzieje Stowarzyszenia...*, s. 96—97.

⁹⁷ AAN, TNSW, syg. 44, s. 14.

⁹⁸ AAN, TNSW, syg. 47, s. 250, 251, 252, 253, 254.

⁹⁹ AAN, TNSW, syg. 47, s. 252; Sosnowski, *Dzieje Stowarzyszenia...*, s. 96.

¹⁰⁰ AAN, TNSW, syg. 47, s. 256.

14 głosów na 17 obecnych przyjęto uchwałę o współpracy sekcji¹⁰¹. Księgi protokołów i roczne sprawozdania sekcji wykazują, iż postanowienia powyższe weszły w życie. Najlepiej zachowały się materiały Sekcji Geograficznej¹⁰².

Kierownictwa obu organizacji wychodziły jednak odnośnie do roli Komisji Mieszanej z odmiennych założeń, o czym mówią fragmenty listu Sosnowskiego do PZN z 26 kwietnia 1907 r. i brulionu listu członka PZN (zapewne Kalinowskiego) bez daty. Sosnowski uważał Komisję Mieszaną za półśrodek, nie mogący usunąć „niedomagań” wzajemnych stosunków, których przyczyną jest „istnienie dwu korporacji tam, gdzie winna być jedna”¹⁰³. Inaczej patrzył na zagadnienie autor brulionu listu PZN. Dwie organizacje to rezultat ewolucji historycznej społeczeństwa i stanu nauczycielskiego: wobec znacznej rozbieżności poglądów, wobec zagadnienia walki przekonaniowej w dobie obecnej „pojedyncze stowarzyszenie nie mogłoby skupić w sobie wielu więcej przedstawicieli nauczycielstwa polskiego niż obecnie każde z istniejących oddzielnie”. PZN i SNP skupiają na razie tylko jedną trzecią ogółu warszawskich nauczycieli. Dla wzrostu świadomości nauczycieli lepiej jest utrzymać dwie organizacje, pracujące wspólnie. „Nie nazwa bowiem ani jeden zarząd, ani jeden lokal uczynią jedność nauczycieli, tylko szczere poczuwanie się do solidarności zawodowej, do wspólności obowiązków społecznych i narodowych oraz zadań przez te obowiązki nakładanych”¹⁰⁴. W materiałach powyższych brak dowodów objęcia działalnością Komisji Mieszanej Sekcji Nauczycieli Ludowych obu organizacji. Zachowały się natomiast pozostałości archiwalne Sekcji Nauczycieli Ludowych PZN i Sekcji Nauczycieli Ludowych SNP.

Nauczycielstwo szkół początkowych — związane przede wszystkim ze szkołami na wsi, a także z małymi miasteczkami i osadami — w latach rewolucji w większości włączyło się do walki o język polski w szkole. Krzyżowały się wśród niego dwa wpływy. W Polskim Związku Ludowym więcej nauczyciele stanowili podmiot radykalnego, samodzielnego ruchu ludowego, a najbardziej świadomi oddziaływali w tym kierunku na swych kolegów i na ludność, wśród której pracowali. Oni to właśnie na zjeździe w Pilaszowie (1 października 1905 r.) powołali Związek Nau-

¹⁰¹ AAN, TNSW, syg. 15, s. 5.

¹⁰² AAN, TNSW, syg. 7, Księga protokołów Sekcji Geografii SNP obejmuje szczegółowe sprawozdania z zebrań od marca 1906 r. do 1917 r. Zawierają one wiadomości odnoszące się do nauczania geografii, oceny podręczników. Jak wynika z wykazu osób biorących udział w tych zebraniach, byli wśród nich w r. 1907 W. i A. Nałkowsky, W. Jezierski, S. Sempołowska, A. Sujkowski — dojeżdżający z Kalisza, i inni członkowie PZN. 8 grudnia tr. zapadła decyzja o wspólnej pracy obu sekcji. Od 13 stycznia w protokołach czytamy: „Posiedzenie zjednoczonych Sekcji Geografii”.

¹⁰³ AAN, TNSW, syg. 47, s. 256.

¹⁰⁴ Tamże, s. 248.

czycieli Ludowych. 8 grudnia t.r. Zygmunt Nowicki wystąpił na wiecu w Warszawie, wyrażając solidarność Związku z Polskim Związkiem Nauczycielskim. Bezpośrednio po legalizacji w liście Zarządu Głównego PZN do tworzących się oddziałów terenowych z 9 lutego 1907 r. czytamy: „według tego, co dotychczas wiemy, nastąpi w Warszawie zlanie się Związku Nauczycieli Elementarnych z naszym Związkiem i dlatego powinniśmy zwrócić baczną uwagę na ściąganie do Związku nauczycieli elementarnych postępowych”¹⁰⁵. Na posiedzeniu Zarządu PZN 28 lutego 1907 r. Grodecki referował problem porozumienia z nauczycielami elementarnymi, a 7 marca t.r. Zarząd przyjął uchwałę do zatwierdzenia na ogólnym zgromadzeniu PZN: „członkowie Związku Nauczycieli Elementarnych zostają członkami PZN bez opłaty wpisowego”¹⁰⁶. Tym samym uznano łączność PZN ze Związkiem Nauczycieli Ludowych. Nazwa ZNL została nieco zmieniona, być może, ze względów konspiracyjnych. Jednak członkowie ZNL — jak wskazują materiały — nie wstępowali gromadnie do PZN. Zapewne na przeszkodzie stanęły represje wobec nauczycieli ludowych za ich udział w ruchu szkolnym 1905 r., a zwłaszcza rozbicie przez aresztowania Polskiego Związku Ludowego. W maju 1907 r. zostali uwięzieni w redakcji „Zagona” czołowi działacze PZL i ZNL — S. Najmoła, Z. Nowicki, L. Suda. W tych warunkach napływ do legalnego PZN nie był wskazany. Protokoły posiedzeń ZG PZN podają w kwietniu 1907 r. wstąpienie do PZN K. Klimka i J. Brzozowskiego, pracujących w szkole Towarzystwa Kultury Polskiej na Pelcowiznie; wśród uczestników zebrań Zarządu w roku 1907 wymienieni są Antoni Światowicz, kierownik tejże szkoły, oraz Bronisław Chrościcki. Według wypowiedzi Światowicza z 6 maja 1907 r. Sekcja Elementarna działała słabo, od lutego wygłoszono tylko jeden referat¹⁰⁷. W ówczesnych warunkach ten stan Sekcji jest zrozumiały, zwłaszcza że nauczyciele szkół początkowych pracowali przeważnie daleko od Warszawy i nie mogli z Sekcją utrzymywać stałych kontaktów. Toteż dalszego ciągu dziejów ZNL trzeba szukać przede wszystkim w ruchu „Zarania”. Jesienią 1907 r. — zgodnie z zapisem Księgi protokołów Komisji Balotującej SNP¹⁰⁸ — Maksymilian Malinowski wystąpił ze Stowarzyszenia, a 28 listopada ukazał się pierwszy numer „Zarania”.

Zarząd Główny — niezależnie od działalności Sekcji — podjął w marcu 1907 r. starania na odcinku kształcenia nauczycieli ludowych. Jak wy-

¹⁰⁵ Tamże, s. 3.

¹⁰⁶ Tamże, syg. 44, protokoły z 28 lutego i 7 marca 1907 r.

¹⁰⁷ Protokoły posiedzeń ZG i ZOW PZN wskazują, iż dopiero w 1911 r. wstąpili do PZN dawni działacze PZL i ZNL: Bolesław i Stanisław Głuchowscy, S. Najmoła, Z. Nowicki, J. Rytel; w r. 1912 — Franciszek Dąbrowski. W protokole z 18 stycznia 1912 r. znajduje się informacja o powołaniu przy PZN autonomicznej Sekcji Elementarnej.

¹⁰⁸ AAN, TNSW, syg. 4, Księga protokołów Komisji Balotującej SNP.

nika z szeregu wzmianek w protokołach posiedzeń ZG PZN, powołano Komisję do Spraw Kursów i Wykładów dla Nauczycieli Elementarnych, F. Morzycka zgłosiła inicjatywę oddziału PZN w Nałęczowie prowadzenia w tej miejscowości letnich kursów. Projektowany był zjazd nauczycieli elementarnych w Warszawie w pierwszą niedzielę po Wielkiejnocy. Brak jednak dowodów, aby zjazd się odbył. Rozważano sposoby zdobycia funduszy na prowadzenie zajęć z nauczycielami, powołując w tym celu specjalną komisję, o której działalności w dalszych protokołach nie ma wzmianek ¹⁰⁹. Zachowały się natomiast materiały świadczące, że odbył się w maju 1907 r. kurs w Warszawie; są to listy nauczycieli z prowincji z zapytaniami o szczegóły mającego się odbyć kursu, spisy prelegentów, plany wykładów i, wreszcie, pismo słuchaczy skierowane do kierownictwa kursu oraz odpowiedź J. Michalskiego, tłumacząca przyczyny trudności organizacyjnych kursu ¹¹⁰. W roku 1908 Zarząd Główny zrezygnował z kursów w Warszawie, natomiast prowadzić je miał nadal w Nałęczowie tamtejszy oddział Związku.

Sekcja Nauczycieli Ludowych SNP rozpoczęła pracę w 1906 r., a więc jeszcze w czasach działalności tajnego Towarzystwa Nauczycieli i Nauczycielek Ludowych (TN i NL). Pod szyldem legalnej Polskiej Macierzy Szkolnej Towarzystwo prowadziło w latach 1906 i 1907 letnie kursy dla ludowych nauczycieli, roczny kurs pedagogiczny dla uczniów wydalonych za strajk szkolny z seminariów rządowych, jesienią 1906 r. odbył się nawet XXIII Zjazd Walny ¹¹¹. Materiały Sekcji Nauczycieli Ludowych SNP nie wykazują jej związków z kierownictwem TN i NL. Sekcja grupowała wyłącznie nauczycieli warszawskich, w omawianym okresie jej liczebność nie przekraczała 30 osób ¹¹². Sosnowski natomiast stwierdzał, że już 3 stycznia 1906 r. odbyło się zebranie Komisji, reprezentującej 103 nauczycieli szkół początkowych Warszawy, którzy następnie wstąpili do SNP ¹¹³. Jednak Księga protokołów Komisji Balotującej SNP nie wykazuje przyjęcia w 1906 r. tak dużej grupy nowych członków ¹¹⁴, a sprawozdanie Sekcji Nauczycieli Ludowych podaje dzień 31 października 1906 r. jako datę założenia Sekcji w celach samopomocy koleżeńskiej i opracowania programu szkół początkowych. Dwie podsekcje — języka polskiego i arytmetyki — przeprowadziły w listopadzie i grudniu t.r. każda po trzy zebrania ¹¹⁵. Dokumenty z roku 1907 wskazują, iż głównym

¹⁰⁹ Tamże, syg. 44, protokoły z 23, 28 i 29 marca 1907 r.

¹¹⁰ Tamże, syg. 47, s. 3, 4, 9, 117.

¹¹¹ M. Arcichowski, *Towarzystwo Nauczycieli Ludowych Królestwa Polskiego*, „Przegląd Wszecpolski”, 1924, s. 738—743.

¹¹² AAN, TNSW, syg. 14, s. 12, 13, 14 i 33.

¹¹³ Sosnowski, *Dzieje Stowarzyszenia...*, s. 113.

¹¹⁴ AAN, TNSW, syg. 4, Księga protokołów Komisji Balotującej SNP, rok 1906.

¹¹⁵ Tamże, syg. 14, s. 12, 13, 14.

tematem wywołującym dyskusję w Sekcji była sprawa usuwania dzieci nauczycieli ludowych ze szkół średnich za niezapłacenie „wpisu” (opłaty za naukę).

8 lutego 1907 r. Sekcja wysłała pismo do ZG SNP: przypominając o memoriale złożonym uprzednio do Zarządu w sprawie kształcenia dzieci nauczycieli w polskich szkołach średnich wezwwała korporacje do zbiorowego wystąpienia¹¹⁶. Na zebraniu wyborczym Sekcji 13 lutego t.r. powołano nowy Zarząd, z przewodniczącym Rochem Olszewskim¹¹⁷. Przeważającą część zebrania wypełniło omawianie sprawy „wpisów”. Kacper Tosio — członek Zarządu Głównego — przedstawił zaległości rodziców w opłatach oraz podał wykaz sum, które Zarząd SNP może zapłacić za swych członków. Podjęto uchwałę opodatkowania się członków Sekcji na rzecz wpisów i postanowiono wysłać prośbę do przełożonych o nieusuwanie dzieci nauczycielskich ze szkół¹¹⁸. Zaplanowano na rok 1907 zebrania wszystkich członków Sekcji, które miały odbywać się w obecności delegata Zarządu Głównego SNP, Stanisława Thilla. Według sprawozdania za 1907 r. Sekcja wyraziła podziękowanie przełożonym za ulgi lub całkowite zwolnienie dzieci od opłat na skutek interwencji P. Sosnowskiego i M. Szkopowskiego¹¹⁹. Sprawozdanie Sekcji z 1908 r. mówi o nie zrealizowanych „z przyczyn od Sekcji niezależnych” próbach zdobycia funduszy na pokrycie wpisów oraz o uchwale Zarządu Sekcji wyłączającej sprawę opłat szkolnych z dalszej działalności Sekcji¹²⁰. Sprawozdania z lat 1909, 1910, 1911 i 1912 świadczą, iż prace Sekcji ograniczyły się do omawiania podręczników i do samokształcenia pedagogicznego. Pomocy udzielali nauczyciele związani uprzednio z TON, TN i NL oraz z PMS¹²¹.

Brak w materiałach Sekcji wzmianek o kontaktach z nauczycielami z prowincji, brak dowodów współpracy z nią tak wybitnych działaczy SNP, jak Michał Arcichowski i Mieczysław Brzeziński, prowadzących w „Szkole Polskiej” dział „Szkoła Ludowa”.

Ustawy obu organizacji wśród swych celów podają obronę zawodowych interesów nauczycieli i osób pracujących na polu pedagogicznym¹²²,

¹¹⁶ Tamże, syg. 14, s. 22.

¹¹⁷ Tamże, syg. 14, s. 15, 16, 17. Skład nowego Zarządu: Roch Olszewski, Maria Gaładykowa, Stanisław Gaczeński, Walery Lisowski, Bronisław Malanowski. Do delegacji do spraw opłat szkolnych weszli: W. Lisowski, R. Olszewski i M. Gaładykowa.

¹¹⁸ Tamże, syg. 14.

¹¹⁹ Tamże, syg. 7, s. 147, 148, 149, 150.

¹²⁰ Tamże, syg. 14, s. 33.

¹²¹ Materiały Sekcji wymieniają m. in.: Cecylię Niewiadomską, Adama Dorota i Andrzeja Legata, nauczycieli Szkoły Początkowej im. K. Szlenkiera, Adama Teofila Koziarę, kierownika Szkoły Ćwiczeń przy Kursach Pedagogicznych PMS.

¹²² *Ustawa Polskiego Związku Nauczycielskiego*, rozdz. I, § 1, punkt d; *Ustawa Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego*, § 1, punkt. 3.

zaś Sosnowski pisze: „Nienormowane stosunki między głównym czynnikiem pracy w szkole a jej właścicielami nastęrczały w życiu sporo wątpliwości, które trzeba było poddać rozprawce osób kompetentnych, a bezpośrednio niezainteresowanych”¹²³.

Zagadnienie obrony nauczycieli stanęło na porządku dziennym Zgromadzenia Ogólnego SNP 2 lutego 1907 r., na którym przyjęto dwa wnioski: a) wniosek K. Tosio: „SNP winno reprezentować ogół nauczycieli polskich i żądać sprawiedliwości dla każdego nauczyciela, który się do Stowarzyszenia zwróci, domagając się sprawiedliwości”: b) wniosek M. Dzierżanowskiej: „Przełożony zakładu, który w ciągu roku zrywa umowę z nauczycielem, winien dać na jego żądanie wyczerpujące objaśnienie”¹²⁴.

Wnioski te zapewne wiążą się ze sprawą niepokojącą środowisko nauczycieli warszawskich od jesieni 1906 r. W materiałach PZN zachowały się rękopisy listów i oświadczeń¹²⁵ odnoszących się do zwolnienia z pracy trzech nauczycielek: Heleny Jaśkiewiczówny, Wandy Haberkantówny oraz Rychterówny¹²⁶ przez dyrektora szkoły Zboru Ewangelicko-Augsburskiego pastora J. Machlejdą, członka SNP. Trzy zwolnione nauczycielki należały do PZN, który nie mógł stanąć w ich obronie, jako organizacja jeszcze niezalegalizowana. Materiały zespołu TNSW nie pozwalają na dokładne odtworzenie zatargu. Istotę problemu wyjaśniają „Nowe Tory”¹²⁷, natomiast dokumenty archiwalne świadczą o współpracy w tej sprawie Zarządów obu organizacji: wspólnie powoływano Komisję rzeczoznawców, członków sądu honorowego. Ostatecznie dyr. J. Machlejd uznał

¹²³ Sosnowski, *Dzieje Stowarzyszenia...*, s. 64.

¹²⁴ Tamże, s. 30. AAN TNSW, syg. 5, Księga protokołów Zarządu SNP. Protokół z 2 lutego 1907 r., s. 42.

¹²⁵ AAN TNSW, syg. 47, s. 170—180.

¹²⁶ Helena Jaśkiewiczówna, nauczycielka języka rosyjskiego, historii i geografii Rosji; Polka, unitka, formalnie przez władze carskie uważana za Rosjanę. Wspominana przez uczennice jako gorąca patriotka, świetna wychowawczyni, umiejąca pokazać młodzieży piękno i ogólnoludzkie wartości postępowej literatury rosyjskiej. Wanda Haberkantówna, nauczycielka biologii, doktorat nauk przyrodniczych Uniwersytetu w Genewie. Jej lekcje, prowadzone metodą poglądową, pobudzały do aktywnej pracy. Autorka prac z zakresu nauczania przyrody w szkole. Patrz np. Z. Gruszczyńska, *Czterdzieści lat w szkole*, Warszawa 1959, s. 33; J. Zanowa, *W służbie oświaty*, Wrocław 1961, s. 66; W. Karpowicz, *Nasi biologowie*, [w:] *Szkoła na Wiejskiej*, Kraków 1974, s. 230.

¹²⁷ „Nowe Tory”, 1907, s. 576, Kronika; s. 580, Komunikat Zarządu Polskiego Związku Nauczycielskiego, zawierający przedruk warunków, które musieli podpisywać nauczyciele zaangażowani do szkoły Zboru Ewangelicko-Augsburskiego: § piąty brzmiał: „W razie uznania przez dyrektora gimnazjum działalności W. Pana (Pani) za szkodliwą dla szkoły i zatwierdzenia decyzji dyrektora przez Wydział Szkolny — Zarząd pozostawia sobie prawo zwolnienia W. Pana (Pani) od obowiązków przed wymienionymi wyżej terminami za uprzednią zapłatą trzy miesięcznej pensji”.

H. Jaśkiewicz „za osobę godną szacunku”¹²⁸. Skarga Kazimiery Kaszubskiej, nauczycielki pensji Stefanii Tołwińskiej i wychowawczynie klasy V, skierowana w dniu 31 maja 1907 r. do PZN, przedstawia sprawę o zabarwieniu politycznym¹²⁹. Oto większość uczennic klasy V była w dniu 1 maja t.r. nieobecna w szkole, wobec czego przełożona zarzuciła nauczycielce agitację polityczną i zwolniła ją z pracy¹³⁰. J. Michalski i J. Grodecki wysłali listy do A. Szcycówny, S. Kalinowskiego i S. Srebrnego, zapraszające na naradę w sprawie Kaszubskiej¹³¹. Dalszego ciągu sprawy w dokumentach zespołu TNSW brak. Nawet owe nieliczne pozostałości odsłaniają trudności obrony nauczycieli w ówczesnych warunkach, wskazują, że występowały one nie tylko w szkołach stanowiących własność jednostek, lecz także w prowadzonych przez tzw. korporacje.

Materiały archiwalne drugiego/półroczna 1907 r. i pierwszego 1908 r. wykazują zahamowanie w działalności obu organizacji, wiążące się niewątpliwie przede wszystkim z ówczesną sytuacją polityczną Królestwa. Zawiodły bowiem nadzieje na szybkie zwycięstwo sił rewolucji, lecz jednocześnie przegrały rachuby na dalsze ustępstwa rządu w stosunku do Polaków. Koło Polskie w II Dumie spotkało się z opozycją większości w stosunku do projektu reformy szkolnej Królestwa¹³². Od lipca 1907 r. władze rozpoczęły kampanię przeciw Polskiej Macierzy Szkolnej, kierowaną przez premiera i ministra spraw wewnętrznych Stołypina. Zarzucono PMS szowinizm, działalność antyrządową, a nawet... rewolucyjność. Rozporządzeniem generał-gubernatora warszawskiego Skałona z 14 grudnia 1907 r. Macierz została zamknięta¹³³. Społeczeństwo polskie — bez względu na dzielące je różnice przekonaniowe — przyjęło ten fakt jako ogólnonarodową klęskę. Dały temu wyraz również „Nowe Tory”¹³⁴. Kierownictwo Macierzy uzyskało zezwolenie na przekazanie swych funduszków innym instytucjom, m. in. również Stowarzyszeniu Nauczycielstwa Polskiego¹³⁵. SNP nie straciło podstaw swej działalności, szkoły prywatne bowiem zostały przez generał-gubernatora wyraźnie oddzielone od dyskryminowanej PMS. 3 listopada 1907 r. „Szkoła Polska” uległa zawiesz-

¹²⁸ AAN, TNSW, syg. 47, s. 179.

¹²⁹ Tamże, s. 186, list Kazimiery Kaszubskiej z 31 maja 1907 r.

¹³⁰ Tamże, przytoczone słowa przełożonej: „nie urządzać strajków, bo od tego jest Cytadela”.

¹³¹ Tamże, s. 187.

¹³² J. Łukawski, *Koło Polskie w rosyjskiej Dumie Państwowej 1906—1909*, Warszawa 1967, s. 113, 114.

¹³³ *Reakcja Stołypinowska w Królestwie Polskim 1907—1910*, zebrał i opracował H. Rappaport, Warszawa 1974. Dokumenty do sprawy zamknięcia Polskiej Macierzy Szkolnej: nr 44, s. 55—57, nr 53, s. 63—66, nr 141, s. 132—133, nr 193, s. 164—165.

¹³⁴ „Nowe Tory”, 1907, s. 383—385, 1908, s. 532.

¹³⁵ Sosnowski, *Dzieje Stowarzyszenia...*, s. 45, 46, Zapis Polskiej Macierzy Szkolnej.

niu. Zarząd Stowarzyszenia podjął starania o koncesję na kontynuację swego organu pod zmienioną nazwą „Sprawy Szkolne”. Pierwszy numer tego pisma ukazał się już w styczniu 1908 r.¹³⁶

Położenie Polskiego Związku Nauczycielskiego okazało się o wiele gorsze. Zawiodła teoria zaczerpnięta ze „Zmowy powszedniej przeciwko rządowi”, na której opierając się kierownicy PZN pragnęli budować demokratyczny system szkolny, tworzyć szkoły bezpłatne i powszechne. Nie sprawdziły się marzenia o samopomocy społecznej w klasowo podzielonym narodzie. Fragmenty protokołów zebrań ZG i ZOW PZN¹³⁷ pokazują wyraźnie nie tylko wycofanie się Związku z opieki nad szkołami gazowni, lecz również przekreślenie jego dążeń do zakładania koedukacyjnych szkół elementarnych wobec odmowy koncesji przez inspekcję szkolną. Zawiodły starania o uzyskanie pomocy finansowej od Towarzystwa Kultury Społecznej¹³⁸. PZN nie posiadał własnych szkół, a jego członkowie pracowali w elementarnych szkołach TKP, w terenie w szkołach przyfabrycznych¹³⁹, w Warszawie i innych większych miastach w średnich szkołach prywatnych, w których często nie byli chętnie widziani.

Protokoły posiedzeń Zarządów PZN z jesieni 1907 r., nawet w swej postaci zewnętrznej, wskazują na pewien nieład panujący wśród kierownictwa Związku¹⁴⁰. 10 listopada przeprowadzono ponownie wybory do Zarządu Oddziału Warszawskiego¹⁴¹. Burzliwie musiało przebiegać zebranie Zarządu w dniu 28 listopada¹⁴²: padły zarzuty, iż od początku roku Zarząd nie zbierał się w komplecie „z powodu wyjazdów bądź usuwania się od udziału w Zarządzie części członków”. Powołano nowy Zarząd Tymczasowy „spośród bardziej czynnych w Związku ludzi”. Pozostali w nim J. Michalski, od czerwca t.r. pełniący obowiązki prezesa, i S. Szober, powrócił w krytycznej sytuacji S. Kalinowski. Zarząd wyznaczył termin pierwszego ogólnego zjazdu PZN na 4 stycznia 1908 r. i dokonał przejęcia od S. Kalinowskiego „Nowych Torów”, od tej chwili legalnego organu PZN.

Dalsze protokoły z grudnia 1907 r. i stycznia 1908 r. pisane są całkowicie nieczytelnie. Zdani tu jesteśmy przeto na relację A. Drogoszew-

¹³⁶ Tamże, s. 37.

¹³⁷ AAN, TNSW, syg. 44, s. 7, 8.

¹³⁸ Tamże, syg. 47, list z 13 kwietnia 1907 r. od Towarzystwa Kultury Polskiej — odmowa finansowania szkół PZN, ponieważ TKP „może stale zasilać swoimi funduszami tylko te instytucje, które samo zakłada lub kontroluje”. Podpis sekretarza Zarządu TKP Janina Bemówna.

¹³⁹ AAN, TNSW, syg. 47, listy nauczycieli szkół fabrycznych i prywatnych szkół prowadzonych we wsiach i osadach — w sprawie kursów letnich PZN z kwietnia 1907 r.

¹⁴⁰ Tamże, syg. 44, s. 21.

¹⁴¹ Tamże, s. 23.

¹⁴² Tamże, s. 26.

skiego¹⁴³, w której czytamy: „7 grudnia 1907 r. uproszony został [na prezesa ZG PZN] znowu Stanisław Kalinowski, który następnie wychodził z wyborów na zjazdach delegatów i prowadził Związek od 17 lutego 1908 r. do połowy 1910 r.” Drogoszewski również podaje wiadomość ze sprawozdania Zarządu z 1 czerwca 1908 r.: „Zarząd Główny w kwestii prowadzenia szkół dostrzegał zawsze sprzeczność, jaka tkwi w roli Związku jako przedsiębiorcy finansowego i po drugie jako obrońcy moralnego i materialnych praw swych członków. Z tego powodu Zarząd przychylił się niekiedy do zdania, że właściwie z przedsiębiorczością szkolną PZN nie może mieć nic wspólnego, natomiast winien on brać kierownictwo pedagogiczne szkół”. Jednak do realizacji tych zamierzeń nie doszło. Wydział Szkolny PZN nie powstał. W zespole TNSW są wprowadzić projekty organizacji takiego wydziału, lecz brak dokumentów świadczących o próbie ich realizacji.

Rok szkolny 1907/1908 można uznać w dziejach PZN i SNP za przejście od początków życia organizacyjnego, zrodzonego w toku wydarzeń rewolucyjnych lat 1905—1907, do nowego trudnego okresu działalności już ukształtowanych organizacji w latach tzw. reakcji stołypinowskiej.

Przegląd powyższych materiałów archiwalnych i źródeł drukowanych prowadzi do postawienia zagadnień zarysowujących się w nich, lecz wymagających dalszych gruntownych badań.

1. Czy Stowarzyszenie Nauczycielstwa Polskiego i Polski Związek Nauczycielski można uznać za organizacje ruchu zawodowego nauczycieli? W najnowszym opracowaniu dziejów ruchu zawodowego w Polsce¹⁴⁴ brak haseł nie tylko tych dwóch organizacji, lecz również innych zrzeszeń nauczycielskich Królestwa i Galicji w indeksie instytucji i organizacji zawodowych. Jednak w tekście znajdujemy wzmianki o Związku Nauczycielstwa Ludowego i o Towarzystwie Nauczycieli i Nauczycielek Ludowych oraz o Polskim Związku Nauczycielskim¹⁴⁵. Wydaje się przeto konieczne określenie cech warunkujących „zawodowość” danej organizacji, a następnie zbadanie, czy i w jakim czasie PZN i SNP te cechy posiadały.

2. Co należy rozumieć przez często spotykane uogólnienie: „Nauczycielstwo postępowe zrzeszało się w Polskim Związku Nauczycielskim, natomiast uległo wpływowi endecji w Stowarzyszeniu Nauczycielstwa Polskiego”¹⁴⁶.

a) Narodowa Demokracja nie była monolitem, a w latach poprzedzających rewolucję 1905 r. kierownictwo jej zdecydowanie zmieniało linię polityczną Stronnictwa. Z materiałów zespołu TNSW wynika, że w Stowarzyszeniu, wśród jego założycielek, były członkinie Koła Warszaw-

¹⁴³ Drogoszewski, *PZN 1905—1916*, s. 255.

¹⁴⁴ *Ruch zawodowy w Polsce. Zarys dziejów*, t. I, Warszawa 1975, s. 533—553.

¹⁴⁵ Tamże, s. 122 i 123.

¹⁴⁶ S. Kieniewicz, *Historia Polski 1795—1918*, Warszawa 1970, s. 460.

skiego TON, pozostającego w opozycji do polityki góry SND. W latach 1906—1907 nastąpił rozpad Ligi Narodowej, a do tzw. frondy należał Aleksander Zawadzki, przywódca TN i NL. Należy przeto zbadać, jakie wpływy endecji oddziaływały nie tylko na kierownictwo SNP, ale i na szeregowe nauczycielstwo. Opierając się na znanych źródłach skłonna jestem sądzić, że były to wpływy przede wszystkim TON, a następnie Polskiej Macierzy Szkolnej.

b) Termin „postępowy” w danym kontekście nie oznacza postępu pedagogicznego, lecz ma zabarwienie polityczne. Kierownictwo PZN składało się z sympatyków PPS. Jedynym czynnym członkiem PPS był J. Grodecki, w r. 1905 redaktor jej nieoficjalnego organu, „Kurieria Codziennego”. Znane źródła nie wykazują wyraźnych kontaktów członków Zarządu Związku z fabrycznym proletariatem, natomiast niewątpliwie uczuciowo ludzie PZN byli związani z rewolucyjną walką mas pracujących. Postępowość PZN polegała — w moim przekonaniu — na wierze, że rozwiązanie sprawy szkoły polskiej uwarunkowane jest zwycięstwem rewolucji. Załamanie się owej wiary tłumaczy chwilowy nieład w działalności kierownictwa PZN. Jednak niebezpieczne byłoby utożsamienie świadomości przywódców PZN i najbardziej aktywnych jego członków ze świadomością ogólną nauczycielstwa Królestwa Polskiego. Podobnie nie należy każdego członka SNP zaliczać do „endeków”. Niezwykle ważny problem świadomości nauczycieli, zaledwie zarysowany w materiałach zespołu TNSW i we wspomnieniach rocznicowych, wymaga poszukiwań przede wszystkim w pamiętnikach, i to nie tylko nauczycielskich.

3. Zespół TNSW zawiera przede wszystkim materiały odnoszące się do nauczycieli szkół średnich prywatnych. Z nielicznych dokumentów Sekcji Elementarnych obu organizacji wynika, że Stowarzyszenie przyjęło w stosunku do nauczycieli szkół początkowych zasadę — sformułowaną jeszcze 1899 r. przez Ligę Narodową — ograniczenia samodzielności nauczycieli ludowych, odgórnego kierowania ich pracami przez osoby zastrzegające na pełne zaufanie. W danej sytuacji opiekę nad Sekcją sprawował delegat Zarządu SNP. Natomiast PZN, nawiązując do tradycji Polskiego Związku Ludowego, przyznał swej Sekcji Elementarnej autonomię.

W materiałach TNSW z lat 1914—1916 znajdują się dokumenty świadczące, iż autonomiczna Sekcja PZN w 1916 r. nie wstąpiła wraz z całym PZN do Stowarzyszenia i dała początek Zrzeszeniu Nauczycieli Polskich Szkół Początkowych. Brak natomiast archiwaliów rzucających światło na drogę przebytą przez działaczy sekcji PZN — od „słabo pracującej” grupy kilku ludzi do założenia Zrzeszenia. Sądzę, że badania nad dziejami przemian zachodzących w środowisku nauczycielstwa polskiego lat 1906—1918 oprócz należy na materiałach źródłowych szeroko pojętego ruchu ludowego i ruchu robotniczego (zwłaszcza Polskiej Partii Socjalistycznej), a także na dokumentach prawicy społecznej, nie rezygnującej

z dążeń do hegemonii w szkolnictwie i oświacie. W świetle tego rodzaju badań niejedyn dokument zachowany w zespole TNSW stanie się zrozumiały i pogłębi wiedzę o organizacjach nauczycielstwa w Królestwie Polskim.

Próba omówienia materiałów zespołów TNSW prowadzi do wniosku o ich przydatności dla opracowania dziejów kierownictw Polskiego Związku Nauczycielskiego i Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego. Materiały te stanowią niewątpliwie punkt wyjściowy do dalszych źródłowych badań.

Warszawa, 10 czerwca 1977 r.

JANINA SCHOENBRENNER

THE BEGINNINGS OF POLISH TEACHERS' ASSOCIATION (PZN) AND THE UNION OF POLISH TEACHERS (SNP) IN MATERIALS FROM THE COLLECTION OF SOCIETY OF HIGH SCHOOL AND COLLEGE TEACHERS IN NEW DATA ARCHIVES

Summary

The collection of Society of High School and College Teachers (TNSW) in new Data Archives (AAN) in Warsaw contains incomplete archives belonging to the predecessors of the Society i.e.: editorial staff of Pedagogic Review (1895—1905), Polish Teachers' Association (1905—1917) and Union of Polish Teachers (1905—1919). These materials compared with published sources and examined in connection with changing political situation of the country let us penetrate deeper into history of genesis of the two Polish teachers' organizations in the Kingdom of Poland on the turn of the 19-th century.

The present paper aims at examining archival remains of materials from the years 1890—1907 first of all from the viewpoint of political influence on the teacher — those forces which led in the years of revolution 1905—1907 to the formation of two organizations of high school teachers in the Kingdom of Poland.

In the first chapter the present writer analyses retained in the collection of TNSW documents of the company and editorial staff of the Pedagogical Review as the only centre assembling high school teachers. The authoress compares these documents with published memoirs of the members of the staff. Because of the lack of some minutes of meetings of the company and editorial staff, incomplete list of correspondence and superficial accounts contained in the memoirs the authoress goes beyond the framework of the Review. Reaching for reports of the National League (LN) (1896—1897) and published statements of active members of the LN and the National Education Society (1900—1904) the authoress comes to the hypothetical conclusion that the only centre of movement of Warsaw teachers got in the hands of so-called moderate teachers because of the influence of the National Democracy. However facing the policy of TON and for want of another centre leftist teachers co-operated with the Review circle and founded by them Savings and Relief Fund Bank till the outbreak of the revolution in 1905.

In the second chapter discussing formation of PZN and SNP in the course

of the revolution the authoress found that the materials of 1905 were lacking, which necessitated the use of 1930 data based on then existing archives of the Society. The collection of TNSW contains only the first minutes of the Balloting Committee of SNP of December 29-th 1905. Comparison with the printed lists of the founders of SNP shows that till December 15-th there were also there names of the founders of PZN. December events decided that the existence of the two organizations became a fact.

Much more materials remained of the years 1906—1907 when the two organizations strove for legalization of their activity. Valuable information is also contained in the two manuscripts of the years 1913 and 1915 presenting details of activity of SNP from the year 1905 on. These manuscripts clearly show connection of the Society with the Polish Mother-Country School and suggest a number of teachers' campaigns out of the town and organization of the teachers' congress in Warsaw before the legalization with the help of local circles of TON. The manuscripts give statistic data testifying a relatively small number of SNP members in the years 1906—1908.

As far as PZN is concerned there are regulations of the management of the Association published before the legalization and other manuscripts issued after it. Confrontation of the materials issued before the legalization with the PZN law leads to the conclusion that the management of the Association wanted to adopt the law, which conditioned its legalization, to the demands of the czar's government. The analysis of the laws of the two organizations whose texts are in the collection of TNSW shows the existence of deep differences in the views of their authors, despite the common goal of the Polish school.

These differences occur in archival materials of the year 1907: in minutes of meetings of PZN and SNP managements, in exchange of correspondence, in reports of Object sections and in minutes of their sessions. The documents of PZN clearly reflect the leaning towards cost-free universal school and also towards secular school. At the same time the Union of Polish Teachers forms a Section of prefect priests and in consequence of this priests pour into the Union.

Different standpoints concerning the entering of school into politics during the election to the Second Duma (Parliament in Russia 1906—1917) are revealed by, recorded in the minutes, sharp argument with a priest — a member of the SNP management who charged the Union with propaganda and irreligiousness.

Political conflicts of this period are reported in letters sent from the provinces connected with the formation of cells of PZN and SNP in small towns. At the same time there are clear proofs in the documents of the two organizations that they tended to co-operation. A concrete result of these tendencies was the formation of the Mixed Board and organizing of joint assemblies of Object Sections.

Apart from Object Sections the two organizations formed separated Elementary School Teachers' Sections. The reports of their activity point out that they worked ineffectively and confined themselves to the teachers from Warsaw and its vicinity.

Certain materials concerning the defence of teachers against the licence of the owners and headmasters of the private schools show joint campaign organized by "corporations". The leaders of the two organizations — judging from the materials which remained — thought it just to defend the teachers despite their membership.

Archival materials of SNP and PZN of the school year 1907/1908 let us observe a certain set-back of the previously vivid activity of the two organizations. It must have been due to ever increasing czar's attacks on education and schooling connected with Stolypin's reaction. This set-back is especially apparent

in the minutes of the PZN headquartes; in November 1907 we observe a crisis in the headquarters of PZN, however the management came out of its even stronger. On January the 4-th 1908 the first general assembly of PZN was summoned.

At the end of her paper the authoress proposes that further research on this subject should be carried on. It seems particularly important to base the research on materials going beyond the sources directly connected with teaching and education, and to consider the connection of the teachers' movement with autonomous social movements and to determine the teachers' place in the latter.

Translated by Adam Zabokrzycki

ЯНИНА ШЕНБРЕННЕР

ЗАЧАТКИ ПОЛЬСКОГО СОЮЗА УЧИТЕЛЕЙ И АССОЦИАЦИИ ПОЛЬСКИХ УЧИТЕЛЕЙ

Резюме

В материалах „Ассоциации учителей средних и высших школ” (АУСВ), собранных в фондах Архива новейших документов (АНД), находятся разрозненные документы предшественников этой Ассоциации: редакции журнала „Педагогический обзор” (1885—1905), Польского союза учителей (1905—1917) и Ассоциации польских учителей (1905—1917). Сопоставляя эти документы с печатными источниками и рассматривая их на фоне общеполитической ситуации в стране мы в состоянии лучше понять истоки и историю двух учительских организаций Польского Королевства на рубеже XIX и XX века.

В настоящей статье предпринята попытка изучения архивных документов, освещающих деятельность предшественников АУСВ в период 1890—1907 г.г. Основное внимание уделяется политическим настроениям учителей и воздействию на эту среду различных политических партий, вследствие чего в годы революции 1905—1907 в Королевстве возникли две организации преподавателей средних школ.

Первая глава посвящена анализу сохранившихся в фондах АУСВ документов общества и редакции „Педагогического обзора” как единственного центра, объединяющего преподавателей средней школы. Архивные материалы сопоставляются с изданными воспоминаниями членов редакции. В силу целого ряда обстоятельств: отсутствия некоторых протоколов собраний общества и редакции „Педагогического обзора”, а также мало конкретного характера воспоминаний, автор вынужден обратиться к материалам, выходящим за пределы „Педагогического обзора”. На основании отчетов Национальной Лиги (1896—1897), высказываний в печати деятелей Лиги и Общества народного просвещения (1900—1904) автор предполагает сильное влияние Национально-демократической партии, вследствие чего единственный центр политической борьбы варшавских учителей очутился в руках т.н. умеренных. Однако благодаря тактике руководства Общества народного просвещения и в связи с отсутствием других возможностей, левые группировки сотрудничали с редакцией „Педагогического обзора” и созданной по его инициативе сберегательной кассой и кассой взаимопомощи вплоть до революции 1905 г.

Вторая глава посвящена формированию Польского союза учителей и Ассоциации польских учителей в период революции 1905 г. И-за отсутствия в фонде АУСВ архивных данных, относящихся к этому периоду, автор вынужден обратиться к работам 1930 г., в которых использовались еще существующие в то время архивные материалы Ассоциации. В фондах АУСВ сохранился всего лишь один документ, относящийся к 1905 г. — первый протокол

баллотировочной комиссии от 29 декабря 1905 г. В частности, в этом протоколе идет речь о назначении (9 декабря) в комиссию двоих членов уже существующего Польского союза учителей, однако на собрании 29 декабря представители Польского союза вышли из состава комиссии. Как свидетельствуют опубликованные списки основателей Ассоциации, до середины декабря в них фигурируют фамилии основателей Союза. В результате декабрьских событий наличие двух организаций стало фактом.

Гораздо больше материалов сохранилась о периоде 1906—1907 г.г., ознаменованном оживленной деятельностью руководства обеих организаций и их стремлением добиться легализации. Ценную информацию содержат две рукописи, датированные 1913 и 1915 г., освещающие деятельность Ассоциации с 1095 г. Эти материалы являются ярким свидетельством того, что Ассоциация учителей была тесно связана с польским обществом „Матерь Школьная”. Целый ряд косвенных данных, содержащихся в вышеупомянутых рукописях, освещают некоторые начинания, предпринятые Ассоциацией на местах и подготовку к съезду учителей в Варшаве. Эта деятельность относится к периоду до легализации Ассоциации, в организации съезда принимали участие местные организации Общества народного просвещения. Статистические данные, приведенные в цитированных источниках, свидетельствуют о том, что в период 1069—1908 Ассоциация была относительно немногочисленной организацией.

Что касается Союза польских учителей, сохранились некоторые архивные материалы, освещающие деятельность этой организации до 1907 г. (т.е. до ее легализации). К этому периоду относятся разработанные руководством Союза уставы и некоторые рукописные материалы, часть которых была издана после легализации Союза. Сопоставляя материалы о деятельности Союза до легализации с Положением о Союзе польских учителей, автор приходит к выводу о том, что руководство Союза стремилось отредактировать Положение — от которого зависела возможность легализации организации — согласно требованиям царских властей. Сравнительный анализ текстов уставов обеих организаций (материалы находятся в вышеупомянутом архиве) свидетельствует о том, что — несмотря на общее стремление воссоздания польской школы — между авторами этих документов существовали серьезные идейные разногласия.

Об этих различных свидетельствах и другие архивные материалы: протоколы собраний правлений Ассоциации и Союза польских учителей, письма, отчеты о собраниях предметных секций и отчеты о деятельности этих секций. Документы Союза польских учителей отражают стремление этой организации создать бесплатную, всеобщую, светскую школу. В то же время в Ассоциации польских учителей образуется секция преподавателей закона божия и начинается огромный приток ксендзов в эту организацию.

Различия взглядов по вопросу участия школы в политической жизни иллюстрирует — отмеченный в протоколах главного правления Союза — острый конфликт с одним из членов руководства Ассоциации, ксендзом, упрекавшим Союз в том, что во время выборов во Вгору думу, деятели Союза высказывались в пользу отказа от преподавания религии.

Существование конфликта отражают и письма, направляемые с мест главному руководству и связанные с основанием ячеек Ассоциации и Союза в провинциальных городах. В то же время, материалы обеих организаций содержат неоспоримые доказательства стремления к более тесному сотрудничеству. Конкретным результатом этих стремлений стало образование т.н. смешанной комиссии и общие собрания предметных секций.

Наряду с предметными секциями в обеих организациях возникли секции учителей начальных школ. Однако отчеты свидетельствуют о том, что эти секции не отличались особой активностью, в сущности, их деятельность охватила лишь варшавских и подваршавских учителей.

Немногие сохранившиеся материалы свидетельствуют еще об одном совместном начинании Ассоциации и Союза — речь идет о защите учителей от произвола частных владельцев школ и директоров школ т.н. корпорации. Сохранившиеся в архиве материалы свидетельствуют о том, что руководство как Союза, так и Ассоциации приняло решение защищать

учителей независимо от того, членами какой организации они являются. Как показывают архивные материалы, в период 1907—1908 активность обеих организаций снижается. Несомненно, здесь оказывается влияние столыпинской реакции, нападок царских властей на систему просвещения и школы. Протоколы главного правления Польского союза учителей отражают общий упадок духа. Однако главное правление организации сумело преодолеть ноябрьский кризис 1907 г. и, укрепив свои силы, объявить о созыве первого всеобщего съезда Польского союза учителей (4 января 1908 г.).

В заключение статьи автор обосновывает целесообразность дальнейшего изучения этой проблематики. Особое внимание, по мнению автора, следует уделить материалам не связанным непосредственно с учительской средой и системой просвещения. В частности, интерес вызывает анализ связей общественного движения в этой среде с автономными тенденциями в общественном движении и определение роли учителей в общественном движении того периода.

Перевела Татьяна Клёнович